

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

39,1 - 1993

ACTUALITEITEN

ISSN 0031-8329

LEIDEN
1993

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Mevr. D. A. M. Hendriks-Hoek, Borgesiuslaan 45, 3818 JV Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Drs F. A. Tjerkstra, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	Dr. H.G.L. Peels, Schopenhauerstraat 209, 7323 LZ Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. M. M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I. B. J. Willems-Groenendaal, Pr. Julianaweg 20, 3314 KT Dordrecht
EINDHOVEN	H. J. Prins, St. Claralaan 24, 5654 AT Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. J. M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. G. J. C. Labuschagne, Blekenweg 35, 9753 JM Haren
HAARLEM	Mevr. B. H. v.d. Ree-Gregorius, Orionweg 123, 2024 TC Haarlem
's-HERTOGENBOSCH	Drs J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G. M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Drs. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEIDEN	Dr W. H. van Soldt, Assyriologisch Instituut, P.B. 9515, 2300 RA Leiden
MAASTRICHT	Drs. P. J. I. Flaton, Observantenweg 17, 6212 EN Maastricht
NIJMEGEN	Drs. S. F. van der Kooi, Prof. v.d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	F. van Koppen, Zestienhovensekade 65, 3043 KJ Rotterdam
TWENTE	Mevr. Drs. M. Ch. Leeuwenburg-Bugge, Van der Vondelstraat 5, 7471 XV Goor
UTRECHT	Dr. K. J. H. Vriezen, 't Zand 5, 3451 GP Vleuten
ZUTPHEN	Mevr. I. M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	Prof. dr. L. de Meyer, Seminarie voor Spijkerschriftfilologie, St. Pietersplein 6, Gent

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

De ruïneheuvel van het oude Hazor, waar het opgravingswerk onlangs weer is opgenomen, zie de bijdrage van C.H.J. DE GEUS in dit nummer (naar: *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, M. AVI-YONAH, ed., London 1976, p. 475).

ACTUALITEITEN

INHOUD

Personalia Orientalia	2
Israël C.H.J. DE GEUS	4
Egypte O.E. KAPER & M.L. FOLMER	11
Mesopotamië en Syrië W.H. VAN SOLDT	30
Anatolië F.A. TJERKSTRA	37
Boekennieuws	47

PHŒNIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van M. L. FOLMER, C. H. J. DE GEUS, Th. P. J. VAN DEN HOUT, A. A. LOOSE, W. H. VAN SOLDT (eindredacteur) en L. M. J. ZONHOVEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 45,— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 22,50. Hiervoor ontvangen de leden Phœnix en de Nieuwsbrief, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede (Twente), 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 24 (gebouw 1173, 1ste étage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van Phœnix. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Dr. G. VAN DRIEL (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Prof. dr. M. STOL, secr.; Drs. L. M. J. ZONHOVEN, namens radactie *Phoenix*; Drs. G. H. DE KNEGT, penningm.; Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ, contact met afdelingen; Dr. D. J. W. MEIJER; Dr. J. DE ROOS, lezingenprogramma; Prof. dr. K. R. VEENHOF, redactie publ. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Prof. dr. L. DE MEYER (Gent), Dr. C. H. J. DE GEUS (Groningen), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Mevr. Drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE (Den Haag), Prof. dr. J. QUAEGBEUR (Leuven), Prof. dr. H. D. SCHNEIDER (Leiden).

Prof. dr. L. DE MEYER, Seminarie voor Spijkerschriftfilologie, St. Pietersplein 6, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Brussel, Gent en Leuven organiseert.

PERSONALIA ORIENTALIA

Op 3 november 1991 nam Prof. dr. A. S. VAN DER WOUDE afscheid van de Theologische Faculteit van Groningen, waar hij meer dan dertig jaar Oude Testament doceerde. Gedurende die tijd heeft hij op bijzondere wijze het gezicht van deze faculteit bepaald. Zijn afscheidscollege was getiteld: „Pluriformiteit en Uniformiteit. Overwegingen betreffende de tekstoverlevering van het Oude Testament”. VAN DER WOUDE wijst hierin op de doorslaggevend rol van de intellectuele arbeid in de Tempel van Jeruzalem en van het gezag van de Tempel bij het uiteindelijke vastleggen van de gezaghebbende bijbeltekst. De rede is verkrijgbaar bij Kok, Kampen. Als zijn opvolger is inmiddels benoemd Prof. dr. E. NOORT uit Hamburg (voorheen Kampen). Iemand die als lid van het algemeen bestuur en als spreker goed bekend is bij EOL-leden.

In 1992 hadden te Groningen twee belangrijke promoties plaats op het gebied van het Oude Nabije Oosten. In februari promoveerde F. GARCIA MARTINEZ op een aantal vertaalde en vooral geheel bijgewerkte artikelen over o.a. Messiasverwachtingen te Qumran: *Qumran and Apocalyptic. Studies in the Aramaic Texts from Qumran*. Hierin zit veel tot nu toe niet gepubliceerd tekstmateriaal (uitgave van Brill, Leiden).

In december promoveerde K. DIJKSTRA op *Life and Loyalty. A Study of the Socio-Religious Culture of Syria and Mesopotamia in the Greco-Roman Period*. Dr. DIJKSTRA heeft de formule „voor het leven van NN” onderzocht, die op veel votiefvoorwerpen voorkomt. Hij heeft vooral gekeken naar de sociaalculturele functie van deze formule: wie biedt wat aan wie, en waarom. Een handelseditie is nog in voorbereiding.

Op 26 oktober 1992 heeft Prof. dr. Ph.H.J. HOUWINK TEN CATE in besloten kring afscheid genomen als hoogleraar in de geschiedenis en archeologie van het Nabije Oosten, Assyrisch-Babylonisch, Sumerisch, Hettitisch en aanverwante Voor-Aziatische talen aan de Universiteit van Amsterdam. Binnen deze buitengewoon brede leeropdracht heeft hij zich in de ruim 25 jaar van zijn hoogleraarsambt vooral op het Hettitisch en de verwante Anatolische talen gericht en het zal dan ook vooral in de hoedanigheid van hettitoloog zijn, dat de leden van Ex Oriente Lux en de lezers van Phoenix hem kennen. Internationaal is hij bekend van tal van doorwrochte publikaties op velerlei aspecten van dit vakgebied. Ook in de nabije toekomst zal hij nog als hettitoloog actief blijven.

Dankzij de Allard Pierson Stichting is dr Th.P.J. VAN DEN HOUT hem intussen als bijzonder hoogleraar in het Hettitisch en verwante Anatolische talen alsmede de geschiedenis van Anatolië in de pre-klassieke periode aan de Universiteit van Amsterdam opgevolgd. De heer VAN DEN HOUT is werkzaam als redactielid van Phoenix en geeft regelmatig lezingen voor de afdelingen.

Omslag: De beroemde blinde harpser. Reliëf uit het graf van Patenemhab te Saqqara, Nieuwe Rijk, 18^e dynastie, ca. 1340-1330 v.Chr. Foto beschikbaar gesteld door het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

ISRAËL

ARCHEOLOGISCH NIEUWS UIT ISRAËL

C.H.J. DE GEUS

De stroom nieuwe archeologische vondsten uit Israël blijkt nog steeds niet opgedroogd. Ieder jaar vinden er op zo'n twintig plaatsen officiële opgravingen plaats. Daarnaast hebben de intensieve bouwactiviteiten van de afgelopen jaren gezorgd voor een verrassend groot aantal toevalsvondsten. Hieronder doe ik een greep uit de berichten uit 1992. Uiteraard is de keuze persoonlijk gekleurd.

Nieuwe bepleisterde schedel

Tot de grootste sensaties van Dame Kathleen Kenyon's opgravingen bij Jericho in de vijftiger jaren behoorde de vondst van een aantal schedels waarop met klei de gezichten van de overledenen waren gemodelleerd. Deze bepleisterde schedels stamden uit het Pre-Pottery Neolithic B, zo'n 8500 jaar geleden. Eén van die schedels is met recht beroemd geworden omdat hij buitengewoon fijn en kunstzinnig gemaakt was. Naderhand zijn vaker zulke bepleisterde schedels gevonden in Syrië, Jordanië en elders in Israël, maar nooit meer zo'n fraai exemplaar. In de vóórzomer van 1992 werd bij kibboets Kfar Hahoreh in Galilea opnieuw een uitermate fraai en knap bepleisterde schedel gevonden. Ditmaal gaat het om de schedel van een ongeveer 25-jarige man. Merkwaardig is dat de onderkaak ontbreekt en dat was 8500 jaar geleden ook al zo. De gelaatstreken zijn aangebracht met okerkleurige klei. Een CAT-scan toonde aan dat de klei in vele dunne laagjes opgebracht was. Het ontbreken van de onderkaak was weggemoffeld, doordat een mooie kin — met kuiltje — werd opgehangen aan de bovenkaak. Het resultaat was een goed portret dat ongetwijfeld goed moet hebben geleken. Opmerkelijk is dat deze jonge man die leefde in de periode waarin in het Midden Oosten de overstap gemaakt werd naar de landbouw en het wonen in permanente dorpen, er precies zo uitzag als duizenden jonge mannen in de steden van Palestina nu (bron: *The Jerusalem Post*).

Teksten uit Hazor

Tell waqqās, ook in Galilea, is de *site* van het Bijbelse Hazor (zie foto pag. 1). Hier heeft Prof. Y. Yadin beroemd geworden opgravingen verricht.

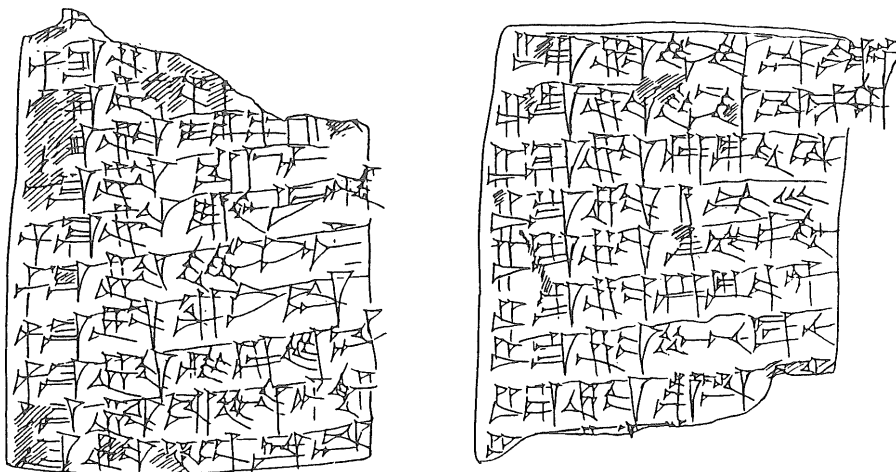

Fig. 1. Een inktcopie van het tablet uit Hazor. Links de voorkant, rechts de achterkant. Naar: HOROWITZ en SHAFFER, „An Administrative Tablet from Hazor: A Preliminary Edition”, *Israel Exploration Journal* 42, 1992, 24-25, Figs. 1 & 3.

Eveneens in de vijftiger jaren. Helaas zijn die opgravingen nooit volledig gepubliceerd. Yadin stelde o.a. vast dat het Hazor uit de Bronstijd vele malen groter was dan de oppervlakte van de *tell*. Deze bevat de resten van de oude acropolis en van de latere Israëlitische citadel.

Op deze *tell* zijn in 1990 nieuwe opgravingen begonnen door Prof. A. Ben-Tor van Jeruzalem. Deze nieuwe opgravingen hebben nu al de vondst van twee kleitabletten uit de Bronstijd opgeleverd. Beide tabletten werden overigens gevonden in een veel jongere, Israëlitische, archeologische context. Tablet nr. 1 was zelfs meegebakken in een kleitichel uit de IJzertijd. Dit eerste tablet is inmiddels gepubliceerd (*Isr. Explor. Journ.* 42, 1992; zie fig. 1). Het tablet is slechts gedeeltelijk bewaard. Het is een administratieve tekst en bevat een lijst van namen van personen aan wie betalingen gedaan zijn of nog gedaan moeten worden. Opvallend is dat deze tekst een aantal orthografische details vertoont die bekend zijn uit de schrijverstraditie van Mari in Mesopotamië. De persoonsnamen die in deze tekst voorkomen passen goed in de Amoritische traditie die we kennen uit Mesopotamië en Syrië uit deze tijd. De tekst luidt:

Voorkant: (drie gedeeltelijk gebroken regels)
 $\frac{1}{2}$ shekel zilver aan Ilūkayyānum
 $\frac{1}{2}$ shekel zilver aan Išme-ilum
 $\frac{1}{2}$ shekel zilver aan Yahtuk-Addu

	$\frac{1}{2}$	shekel zilver aan Hinni-El
	$\frac{1}{2}$	shekel zilver aan Išnîdu
	$\frac{1}{2}$	shekel zilver aan Siblîdu
	$\frac{1}{2}$	shekel zilver aan Išpuṭ-Addu
	$\frac{1}{2}$	shekel zilver aan Habbadu
Onderkant:	$\frac{1}{2}$	shekel zilver aan Abî-rapi
	$\frac{1}{2}$	shekel zilver aan Yanbi-Addu
Achterkant:	$\frac{1}{3}$	shekel zilver aan Intêdû, de smid
	$\frac{1}{3}$	shekel zilver aan Intêdû-Addu
	$\frac{1}{3}$	shekel zilver aan Iblutadu
	$\frac{1}{3}$	shekel zilver aan Abî-Erah
	$\frac{1}{3}$	shekel zilver aan Šumupaḥ
	$\frac{1}{3}$	shekel zilver aan Ibluṭ-ilum
	$\frac{1}{3}$	shekel zilver aan Bûnumānu
	$\frac{1}{3}$	shekel zilver aan Yadâda
	$\frac{1}{3}$	shekel zilver aan

Rechterkant: (een onleesbare breuk) Habbadu

In de zomer van 1992 werd een tweede tablet gevonden. In feite slechts een fragment. Ook dit stamt uit de Oudbabylonische periode, ca. 18e/17e eeuw v.o.j. Ditmaal betreft het het begin van een brief en het grote belang is dat de brief gericht is aan: „Jabin, de koning van Hazor”. De schrijver is ene Irpa-(Addu). De brief heeft betrekking op een onbekende vrouw die van de ene plaats naar een andere gebracht is. Dit is duidelijk een stuk dat uit een koninklijk archief kan stammen (*Jer. Post*).

Revadim

Uit de Kanaänitische Bronstijd wordt ook de vondst gemeld van een figurine/plaquette voorstellend een vrouw of godin die twee babies op schoot heeft of misschien twee foetussen draagt. Een tweelingmoeder dus. De figurine, met een platte achterkant, is van een type dat met een mal wordt gemaakt en meegebracht werd na een bezoek aan een heiligdom. Het werd gevonden in de Negev bij Revadim en stamt uit de 13e eeuw v.o.j. (*Jer. Post*).

Nami

Een kleine opgraving die al enige jaren aan de gang is, maar die steeds belangrijker wordt, vindt plaats op een plek die in het Arabisch *Nami* heet. Zij ligt zo'n 15 km ten zuiden van Haifa, precies tussen Haifa en Dor. Hier stroomt een kleine *wadi* uit het Karmelgebergte in zee. Gedurende de Bronstijd lag hier een klein havenplaatsje (ca. 1900 tot 1200 v.o.j.). Het is één van die vele kleinere havenplaatsen waar we de laatste jaren langzamerhand meer over leren.

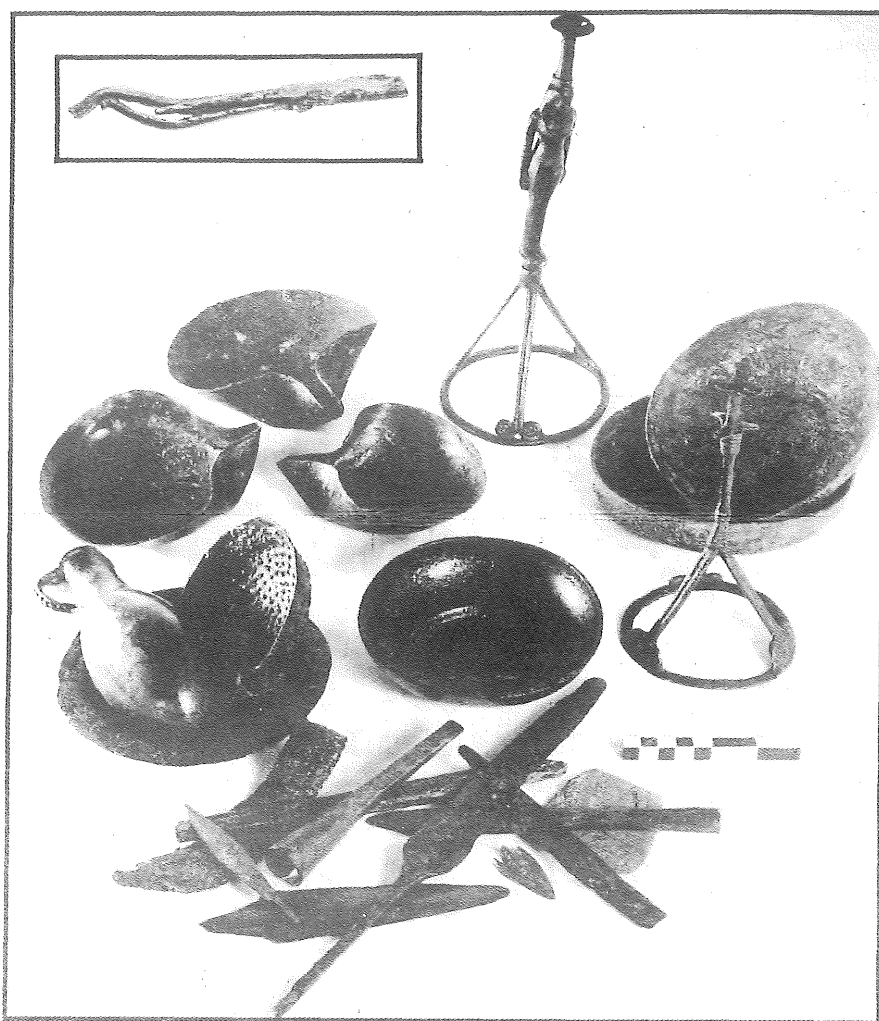

Fig. 2. Voorwerpen uit Nami.

De opgravingen leverden twee opzienbarende resultaten op. Het eerste was dat *Nami* al in de Bronstijd blijkt te hebben beschikt over een kunstmatige haven. Daartoe werd een kunstmatige lagune uitgegraven die in verbinding stond met de zee d.m.v. een door de rotsgrond uitgekapt kanaal met sluizen. Het tweede is dat hier in de Late Bronstijd kennelijk een centrum van bronsbewerking gevestigd was en dat zeer veel bronzen voorwerpen bewaard

gebleven zijn doordat de kleiige bodem ze luchtdicht heeft afgesloten. Bij *Nami* werd een groot aantal bronzen voorwerpen gevonden waarvan het merendeel alleen bekend was als aardewerken immitaties. O.a. kruikjes en lampen (Fig. 2). Opmerkelijk is dat een pincet gevonden werd met een veer die de delen weer van elkaar moet drukken. Ongeveer 1200 v.o.j. werd de plaats verlaten. Waarschijnlijk omdat de handel instortte. Opmerkelijk is dat de importstukken erop wijzen dat er veel meer contacten waren met het noorden, o.a. Anatolië, dan met Egypte. Na 1200 wordt de havenfunctie in deze streek overgenomen door Dor.

Jizreël

Sedert 1990 worden opgravingen verricht op de *tell* van het Bijbelse Jizreël, o.l.v. Prof. D. Ussishkin van Tel-Aviv. Een eerste voorlopige rapportage over de resultaten is nu verschenen (*Tel-Aviv* 19, 1992). Hieruit blijkt dat van bewoning vóór ca. 900 v.o.j. erg weinig sporen gevonden zijn. Maar toen, in IJzer IIB, werd te Jizreël een groot platform aangelegd dat ongetwijfeld gediend heeft als basis voor een koninklijk complex. Zulke platforms of podia zijn goed bekend als basis voor koninklijke paleizen en/of cultische gebouwen. Zij zijn typisch voor de monumentale stedenbouw van IJzer II (vgl. mijn *De Israëlitische Stad*; Kampen 1984, hfst. 4). Ik breng slechts Samaria, Lachis (*Phœnix* 36/2, 1990) en Dan in herinnering.

Jizreël was de residentie van Achab en Izebel. Hier speelde het beroemde incident met Naboth zich af (1 Kon. 21). Opvallend is dat het nu gevonden platform, waarvan in feite nog slechts een hoek is vrijgelegd, een rechthoek lijkt te vormen van maar liefst 300 × 145 m. Dat is aanzienlijk groter dan het platform van Samaria en met ruim 4 ha zelfs groter dan de oppervlakte van het gemiddelde stadje uit deze tijd. In de komende jaren hopen we meer te leren over dit geweldige paleiscomplex. Zeker is al wel dat het maar kort bestaan heeft. Het werd al in de tweede helft van de 9e eeuw verwoest en het ligt daarbij voor de hand te denken aan de revolutie (of beter: de putsch) van Jehu die beschreven wordt in 2 Kon. 9. Op grond van aardewerkvondsten, o.a. ook één met een Judees *mlk*-stempel ('van de koning'), weten we dat de plek bewoond bleef, maar waarschijnlijk niet meer was dan een dorp.

Ekron

Een opgraving die nu al bijna tien jaar aan de gang is, is die te Tel Mikne, de Philistijnse stad Ekron. Bijna ieder jaar wordt daar wel wat bijzonders gevonden. Dit jaar waren dat een drietal „schatvondsten”. In een uitgeholde steen werd een depot aangetroffen van 31 zilveren sieraden uit de 11e eeuw.

Een deel van de hangers en ringen draagt voorstellingen, zodat we nu enig inzicht krijgen in het ikonografische repertoire van de Philistijnen. Naar wat gepubliceerd is krijgt men niet de indruk dat dit afwijkt van wat in het Kanaän van de Late Bronstijd gebruikelijk was. Verder werd in een kruik een aantal stukjes zilver gevonden. Voor een deel zilverklompjes, voor een deel gebroken sieraden. Ook dit was geld. Vóórdat de Perzen het muntgeld introduceerden in Palestina in de vijfde eeuw, gebruikte men zilverstukjes (letterlijk) die per handeling steeds afgewogen moesten worden. Een derde vondst is een kruik met zilveren shekels uit latere tijd die onder een vloer was begraven (*Jer. Post*).

Beth-Shemesh

In dit verband is het aardig te wijzen op een interessante suggestie van Gabi Barkay (*Isr.Explor.Journ.* 41, 1991). In het seizoen 1911-1912 werd te Beth-Shemesh in Juda een kleine kom gevonden met een inscriptie aan de binnenzijde. De inscriptie bevat drie letters: ' *h k*. Deze kom kreeg weinig aandacht, de inscriptie werd beschouwd als een onbekende eigennaam. Op grond van aardewerktype en lettertype kan de kom probleemloos in het eind van de 7e eeuw gedateerd worden. Barkay wijst erop dat eigennamen altijd aan de buitenzijde van aardewerken kommen of kruiken staan. Nu kan de naam niet meer gelezen worden wanneer de kom vol is. Bovendien staat vóór een eigennaam meestal een *l^e* „behorend aan ...”. De enige uitzondering vormen kommen en schalen die gebruikt werden voor offerandes in of aan een heiligdom. Het woord *qadoš* (*qdš*) „heilig” staat steeds aan de binnenzijde. Had deze kom misschien een vergelijkbare functie? Barkay suggereert nu om ' *h k* te lezen als ' *ahika* „Uw broeder” en verwijst dan naar een hele reeks van teksten waarin de Israëliëten opgeroepen worden om te zorgen voor hun behoeftige „broeder” (bijv. Deut. 15:11-15). Was deze kom een collecteschaal? Dan is het de oudst bekende collecteschaal ter wereld. Hij is te klein voor gaven in natura en zal dus bedoeld zijn voor geld in de vorm van de stukjes zilver zoals boven beschreven.

Familiegraven te Jeruzalem

De volgende vondst stamt uit veel latere tijd en heeft ook veel Nederlandse kranten gehaald. Het betreft de vondst van enkele familiegraven in een noordelijke voorstad van Jeruzalem. De graven stammen uit de eerste helft van de eerste eeuw van onze jaartelling. In de grafkamers zijn de resten van de overledenen bijgezet in *ossuaria*, kalkstenen kistjes met de belangrijkste beenderen. Omdat het duidelijk gaat om Joodse graven is een enorme rel

ontstaan met fanatieke gelovigen die zich verzetten tegen iedere „schending” van Joodse graven. In maart 1992 werd bekend dat op één van de ossuaria de naam „Jozef ben Kaiaphas” stond (zelfs twee keer). Kaiaphas was de hogepriester uit het proces van Jezus. „Kaiaphas” was een bijnaam, „de inquisiteur” of „de ziener”. Hij officieerde van 18 tot 36. De beenderen in het kistje zijn die van een zestigjarige man. Opmerkelijk was dat dit graf met het Kaiaphas-ossuarium 12 ossuaria bevatte en dat in een ander ossuarium met de naam „Miriam” een munt werd gevonden van Herodes Agrippa I uit 42 of 43. Deze munt lag in de schedel. En dat zou betekenen dat, wanneer we hier inderdaad het familiegraf van een hogepriesterlijke familie hebben, dat dan het oorspronkelijk Griekse gebruik om de overledene in de mond „veergeld” mee te geven voor de tocht naar de Onderwereld ook was binnengeslopen. (*Bibl. Arch. Review* 18,5 1992).

Sepphoris

Tenslotte was er in 1992 erg veel aandacht voor de opgravingen in de Galilese stad Sepphoris (Hebreeuws: Zippori). Hier wordt al heel lang gegraven en de vondsten verbluffen ons ieder jaar meer. Sepphoris was een typisch Grieks-Romeinse stad en het administratieve centrum van Galilea. In de 2e eeuw was de stad een belangrijk centrum van Joodse wetsgeleerdheid. Hier woonde o.a. Jehuda Hannasī, de samensteller van de Mishna. De vele gevonden rituele baden getuigen van deze Joodse aanwezigheid. Maar overigens is Sepphoris een typische klassieke stad met een fraaie kolonnade, een schitterend theater en vele monumentale gebouwen. Het meest opvallend zijn de schitterende mozaïekvloeren, waarvan er ieder jaar nieuwe ontdekt worden. Bijzonder interessant is een dit jaar gepubliceerd mozaïek met een allegorische Nijlscène. Dit mozaïek toont o.a. een grote Nilometer. Dit is al de derde die voorkomt op Palestijnse mozaïeken: de andere twee bevinden zich te Beth-Shean en in de kerk van de Wonderbare Spijziging in Tabgha aan het meer van Tiberias. Wat iedereen zich nu afvraagt en waar al hoogst speculatieve boeken over verschenen zijn, is waarom deze bloeiende en rijke stad, vlakbij Nazareth, waar Jozef als bouwvakker zeker gewerkt zal hebben, niet éénmaal genoemd wordt in het Nieuwe Testament. Toeval of opzet? Het lijdt in ieder geval geen twijfel dat Sepphoris één van de grote trekplaatsen voor het toerisme in Galilea gaat worden (*Bibl. Arch. Review* 18,3 en 6, 1992).

EGYPTE

„NIEUWE” TEMPELS IN DE OASE DACHLA

OLAF E. KAPER

Inleiding

De oase Dachla is de meest afgelegen oase in Egypte. Het gebied ligt op dezelfde breedtegraad als Luxor, maar diep in de westelijke of Lybische woestijn. Gedurende de laatste vijftien jaar is Dachla het toneel geworden van een reeks spectaculaire ontdekkingen door archeologische expedities, en de toeristen nemen de oasen steeds vaker in hun reisprogramma op. Na lang veronachtzaamd te zijn geweest lijkt de oase Dachla nu haar rechtmatige plaats in onze aandacht te gaan innemen als een regio die sinds het begin van de geschiedenis steeds een onderdeel van het oudegyptische cultuurgebied is geweest.

De ontdekkingsreizigers

Het contact met de oase is tegenwoordig vergemakkelijkt door de asfaltwegen die Dachla met de andere oasen verbinden, terwijl de naburige oase Charga zelfs per vliegtuig te bereiken is. Voor de huidige bewoners van de westelijke woestijn is het leven daardoor snel aan het veranderen. De Egyptische televisie kan nu overal worden ontvangen en er zijn goede telefoonverbindingen met de rest van Egypte. Het isolement waarin hun voorouders de oasen bewoonden lijkt voorgoed te zijn opgeheven.

Dachla is pas relatief laat op de kaart verschenen. De leden van Napoleon's expeditie waren in Egypte alleen bekend met de Nijlvallei en de Fajoem oase. De Fajoem krijgt haar water gedeeltelijk van de Nijl en er waren veelvuldige onderlinge contacten met de Nijlvallei die deze regio altijd hebben onderscheiden van de overige oasen. Het bestaan van andere oasen in de westelijke woestijn, zoals de grote oase Charga, was al wel bekend uit reisverslagen van enkele ondernemende avonturiers en bij monde van de lokale bevolking. De noordelijke oase Siwa was bovendien bekend uit klassieke bronnen, die verhaalden hoe Alexander de Grote te Siwa het orakel van de god Ammon had geraadpleegd. Uiteindelijk zouden in 1819 voor het eerst twee Europese expedities worden georganiseerd naar de westelijke woestijn, op zoek naar een legendarische oase die zich nog voorbij het reeds bekende Charga zou bevinden. Twee rivaliserende karavananen gingen op pad, geleid door de Schot

Edmonstone en de Italiaan Drovetti, die beiden hoopten als eerste een voet in de nieuwe oase te zetten. Het was Archibald Edmonstone die uiteindelijk als eerste arriveerde in het westelijke uiteinde van Dachla, en hij kraste, waarschijnlijk met een gevoel van triomf, als eerste Europeaan zijn naam in de tempel van Deir el-Haggar. De tafelberg die vanaf die plek het westelijke uitzicht beheerst draagt daarom sinds het einde van de vorige eeuw zijn naam: Gebel Edmonstone. Vanaf dat moment zou een gestage stroom ontdekkingsreizigers het gebied doortrekken en hun namen achterlaten in de woestijn en op de tempelmuren.

De eerste gedetailleerde beschrijving van de oudheden die te zien waren in Dachla werd gemaakt door John Gardner Wilkinson in 1825. Hij zou pas vijftig jaar later worden gevolgd door een Duitse geografische expeditie geleid door Gerhard Rohlfs, die de oase voor het eerst in kaart heeft gebracht. Een lid van deze tien man sterke ploeg heeft bovendien een kleine opgraving verricht in het heiligdom van de tempel van Deir el-Haggar, dat toen nog half onder het zand verborgen lag. Deze tempel was de voornaamste oudheidkundige bezienswaardigheid van de regio waaraan alle reizigers een bezoek brachten. Met name dient hier nog de Amerikaanse egyptoloog Herbert Winlock genoemd te worden, die in 1908 vanuit Charga de tocht naar het westelijke uiteinde van Dachla volbracht per kameel en die een gedetailleerde rapportage van zijn bevindingen publiceerde.

De wetenschappers

Toch betekende de komst van de Europeanen niet dat de oase nu direct in de algemene belangstelling voor de Nijlvallei zou delen. Het was wat dat betreft de Egyptische archeoloog Ahmed Fakhry die de aandacht van de egyptologen op de oasen van de westelijke woestijn heeft weten te vestigen. In het geval van Dachla gebeurde dat pas aan het einde van de zestiger jaren van deze eeuw, toen Fakhry de eerste wetenschappelijke opgravingen in het gebied organiseerde. Fakhry was verantwoordelijk voor wat misschien wel de meest spectaculaire ontdekking is geweest in de gehele westelijke woestijn: de mastaba's bij het huidige plaatsje Balat. Nabij deze mastaba's, die van enorme afmetingen zijn, zijn ook de resten aangetroffen van het bijbehorende stadje uit het Oude Rijk, dat een voor Egypte unieke gelegenheid biedt voor de bestudering van een nederzetting uit die periode. Deze opgravingen worden voortgezet door de archeologen van het Franse instituut te Cairo (IFAO), sinds 1977.

Het daaropvolgende jaar, 1978, zag de komst van een tweede expeditie in de oase Dachla, die vanuit Canada werd georganiseerd. Deze expeditie, die net als de Franse tot op heden jaarlijks naar de oase terugkeert, heeft een

ambitieuws programma. Het werkterrein van de Canadezen bestrijkt de gehele oase, met uitzondering van de regio van de Franse opgravingen. Doel van de expeditie, die de naam Dakhleh Oasis Project kreeg, is het bestuderen van de menselijke geschiedenis in de oase vanaf de steentijd tot heden. De specifieke natuurlijke omstandigheden van het gebied zijn daarbij altijd een bepalende factor geweest, en daarom zijn er naast archeologen bijvoorbeeld ook geologen en paleozoölogen opgenomen in het team. De menselijke bewoning van het gebied wordt in de eerste plaats bestudeerd aan de hand van de archeologische overblijfselen in Dachla. Het project ging daarom van start met een uitgebreide „survey” van de oase en de omringende woestijn; een oppervlakte van zo’n 2000 km². De oase werd te voet doorkruist en elke meter van het oppervlak werd bekeken. Zoals in iedere Egyptische oase zijn nog vele overblijfselen van huizen en andere bouwsels uit de oudheid duidelijk zichtbaar in het landschap aanwezig. Maar daarnaast kan een simpele groep potscherven op de grond ook duiden op een verdwenen boerderij, en de aanwezigheid van bijvoorbeeld stenen vuistbijlen kan informatie verschaffen over de prehistorische bewoning van het gebied. Elke vindplaats werd aldus genummerd en beschreven en er ontstond een uitgebreide archeologische kaart van Dachla met meer dan 400 vindplaatsen verdeeld over de verschillende periodes van de menselijke geschiedenis. Het is nu duidelijk dat Dachla reeds vanaf de vroegste steentijd ononderbroken door mensen bewoond is geweest. Aan de hand van deze informatie konden enkele locaties worden geselecteerd voor daadwerkelijke opgravingen, die het reeds ontstane beeld van de geschiedenis van Dachla het beste zouden aanvullen.

De oase (zie Fig. 1)

Het is nu wellicht de gelegenheid om even stil te staan bij het verschijnsel oase. Een oase is, dat is niets nieuws, een vruchtbaar gebied in een overigens droge omgeving. In Egypte zijn er vele oasen in de westelijke woestijn. Nota bene is ons woord „oase” van oud-Egyptische oorsprong. De namen van de grootste en de bekendste Egyptische oasen zijn van noord naar zuid: Siwa, de Wadi en-Natroen, de Fajoem oase, Bahariya, Farafra, Dachla en Charga. De vruchtbaarheid van deze gebieden is te danken aan het grondwater dat daar gemakkelijk naar boven komt, omdat de oasen in een depressie in het woestijnoppervlak gelegen zijn. De oasen Dachla en Charga delen samen één zo’n depressie, hoewel er zich tussen de twee een afstand van ongeveer 130 km droge woestijn bevindt. In de geschiedenis zijn de twee oasen vaak met elkaar verbonden geweest onder een gemeenschappelijk bestuur en een gemeenschappelijke naam. In tegenstelling tot het bekende beeld van de oase dat in romantische plaatjes en in films wordt getoond en dat op een klein

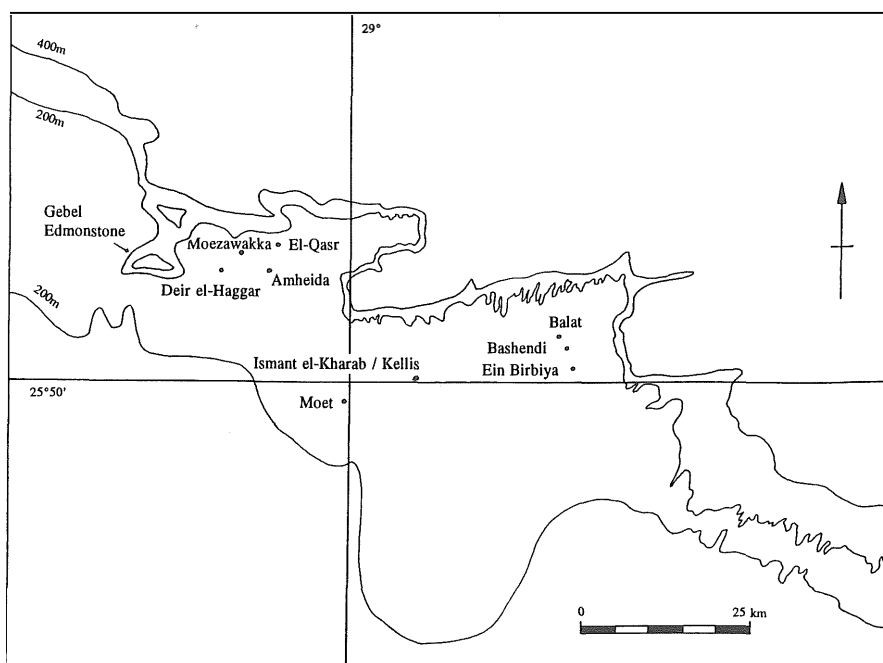

Fig. 1. Kaartje van Dachla waarop de hier genoemde plaatsen zijn aangegeven.

terrein een aaneengesloten en weelderige beplanting laat zien, kan de oppervlakte van een oase in werkelijkheid aanzienlijk zijn, en de beplanting is er vaker wel dan niet onderbroken door de woestijn. In Dachla zijn de uiteinden van de oase niet minder dan tachtig kilometer van elkaar verwijderd. Echter, door de voortdurende verzilting van het land en het periodieke opdrogen van de waterbronnen, is slechts ongeveer een kwart van deze oppervlakte daadwerkelijk benut voor landbouw.

De woestijn is overal aanwezig tussen de velden op ieder plekje dat niet door het water wordt bereikt. Desalniettemin heeft de schijnbaar onuitputtelijke watervoorraad in de bronnen ervoor gezorgd dat de oasen van oudher vermaard waren voor hun landbouwproductie. De wijn uit Dachla en Charga, bijvoorbeeld, was beroemd in heel Egypte, zoals tegenwoordig de dadels uit dit gebied. Het is daarom niet verwonderlijk dat de Egyptenaren Dachla reeds in het Oude Rijk onder hun invloed hebben gebracht en dat het reeds vroeg door Egyptische boeren uit de Nijlvallei werd „gekoloniseerd”.

De oase zou echter pas in de Romeinse tijd op echt grote schaal ontwikkeld worden, in overeenstemming met de politiek van de Romeinse overheersers

die erop gericht was om uit Egypte de maximale hoeveelheid graan naar Rome te verschepen. Uit het onderzoek dat door het Dakhleh Oasis Project is verricht, is gebleken dat van alle overblijfselen uit de historische tijd in Dachla de oudheden uit de Romeinse periode verreweg overheersen. Met de term „Romeins” bedoel ik dan de eerste vier eeuwen van onze jaartelling. De landbouwproductie van de Fayoem oase was al eerder door de Ptolemeeën op succesvolle wijze gerationaliseerd, en de Romeinen ondernamen nu de kolonisatie van de overige oasen. Hoewel niets op schrift bewaard is gebleven over de daadwerkelijke toedracht tijdens deze kolonisatie van de oase-gebieden, is uit de archeologie duidelijk geworden dat er op grote schaal is gewerkt. Complete nieuwe steden werden gebouwd en ook forten verrezen voor de verdediging van de nieuwe gewesten. Het laatste heeft voornamelijk in Charga plaatsgevonden, waar de militairen ook de wacht moesten houden over de belangrijke handelsroute naar het zuiden die door Charga liep. Maar ook Dachla heeft een Romeinse militaire aanwezigheid gekend, gelegerd in de stad Trimithis (het huidige Amheida). De Romeinse periode is de tijd van Dachla's grootste voorspoed en groei. De bovengenoemde tempel van Deir el-Haggar stamt uit deze tijd, en eigenlijk geldt hetzelfde voor bijna alle archeologische bezienswaardigheden in Dachla, zoals de graven in Bashendi en in Moezawakka.

De Romeinse ontwikkeling van het gebied betekende onder meer ook dat er ten behoeve van de snel groeiende bevolking op vele plaatsen tempels werden opgericht gewijd aan de traditionele Egyptische goden. De survey van het Dakhleh Oasis Project heeft de aanwezigheid van zeker twintig verschillende tempels in de oase vastgesteld. Dit aantal klinkt natuurlijk bijzonder indrukwekkend, als we denken aan de Egyptische tempels die in de Nijlvallei zo goed bekend zijn. Echter, voor het merendeel waren de tempels in de oase kleinere heiligdommen, gebouwd van tichelsteen. Ze zijn wel van belang, omdat van dit soort van kleinere tempels, dat ook overal in de dorpjes van de Nijlvallei moet hebben gestaan, maar enkele bewaard zijn gebleven. In dit artikel zal ik me verder echter concentreren op de tempels van steen, waarvan er ook niet minder dan acht in Dachla bekend zijn. Drie van deze zijn uitzonderlijk goed bewaard gebleven, zij worden momenteel blootgelegd en onderzocht. Dit zijn de tempels van Deir el-Haggar, reeds genoemd, van Ismant el-Kharab en Ein Birbiya.

De tempel van Amon-nacht in Ein Birbiya

In 1819 and 1820 vermeldden twee reizigers, respectievelijk de reeds genoemde Drovetti en de Fransman Frédéric Caillaud, de fundering van een verwoeste tempel in het oostelijke uiteinde van Dachla. In 1874 werden

Fig. 2. De tempel van Ein Birbiya in 1989 nadat de bovenste zandlaag was weggegraven.

dezelfde resten geïdentificeerd als een Romeins fort door de expeditie van Rohlf. Toen het Dakhleh Oasis Project deze plaats weer opnieuw had gelocaliseerd in 1982, bleek er één van de meest opwindende ontdekkingen verborgen te liggen onder het zand. De „fundamenten” van Drovetti en Caillaud behoorden inderdaad toe aan een tempel. De verassing kwam toen bleek dat de stenen die zichtbaar waren aan de oppervlakte in feite onderdeel vormden van het dak van de tempel! Het bouwwerk bleek in zijn geheel te zijn „opgeslokt” door het woestijnzand, waarna de lokale bevolking de nieuwe oppervlakte van deze gigantische zandheuvel weer heeft weten te bevoeien en beplanten (zie fig. 2).

Helaas was het niet zo eenvoudig om uit deze zandheuvel de tempel weer uit te graven. Als een gevolg van de latere landbouwactiviteiten is de zandstenen tempel ernstig door het water aangetast. Alleen dankzij een uitgebreide behandeling van de steen met een speciaal ontwikkelde chemische samenstelling is het mogelijk om centimeter bij centimeter de oorspronkelijke wanden bloot te leggen.

Dit langzame werk van tegelijkertijd conserveren en opgraven heeft inmiddels wel al enkele feiten over de tempel aan het licht gebracht. De zandstenen tempel, die een tichelstenen omheiningsmuur heeft, bestrijkt een oppervlakte

van ongeveer 25 m. bij 21 m. De toegang ligt op het oosten en wordt gevormd door een stenen poort die aan de voorzijde en in de doorgang was versierd met mooie reliëfs in het begin van de regering van Octavianus in Egypte, de latere keizer Augustus. Het tempelgebouw zelf is nog niet of nauwelijks onderzocht maar de datering van de poort geeft al aan dat de stichting van de tempel in de Ptolemeïsche periode verwacht moet worden, omdat het hoofdgebouw noodzakelijkerwijs ouder is dan de poort. Hoewel de bovenste steenlagen van de poort nu ontbreken kan de oorspronkelijke hoogte ervan worden geschat op ongeveer acht meter.

De tempel bezat een voorportaal met fraaie zuilen met bloemkapitelen, waarvan er één bewaard is gebleven. Het achterste deel van de tempel bezit nog het originele dak. Tegen de achtermuur stond nog een aparte kapel die waarschijnlijk tijdens processies van de godenbeelden werd aangedaan, de zogenaamde contratempel. Dit onderdeel is in een Egyptische tempel niet ongebruikelijk; ook in de Nijlvallei en elders in de oasen komt het verschijnsel voor, reeds vanaf het Nieuwe Rijk.

De god die in Ein Birbiya werd vereerd was een andere verassing. Het is een nog onbekende god met de naam Amon-nacht, die een vorm lijkt te zijn van de god Horus. Hij wordt afgebeeld met de kop van een valk, verwijzend naar Horus, of met de kop van een ram (zie fig. 3), wat verband houdt met de naam Amon in Amon-nacht. Het is mogelijk dat deze cultus ontwikkelde vanuit de verering van een lokale „heilige”, een vergoddelijkt individu die de niet ongewone naam Amon-nacht had. Er zijn nog vele vragen omtrent de god die hopelijk door nieuwe tekstvondsten nog zullen worden opgehelderd. Wel is al duidelijk dat Amon-nacht deel uitmaakt van de specifieke beschermgoden die in het Romeinse Egypte zeer populair waren. Een „levensgrote” afbeelding van de god in de tempel, die met stukjes gekleurd glas was ingelegd, toont hem met vleugels in rennende houding afgebeeld terwijl hij een lange lans hanteert waarmee hij een vijand te lijf gaat. De teksten verklaren dat de god te hulp snelt over de woestijn en dat hij de vijanden van Osiris verslaat. Op dezelfde manier zou Amon-nacht ook ieder mens kunnen bijstaan tegen kwade machten.

De tempel van Toetoe in Kellis

Een ander voorbeeld van een beschermgod zoals Amon-nacht is de god Toetoe. In tegenstelling tot Amon-nacht is deze god bekend uit geheel Egypte, zij het dat zijn populariteit zich beperkt tot de Grieks-Romeinse periode. De god was bekend als de zoon van de oeroude godin Neith, en hij werd door zijn aanbidders te hulp geroepen in de gedaante van een sfinx. Ondanks zijn wijdverbreide aanhang was er tot voor kort geen tempel bekend

Fig. 3. De god Amon-nacht op de poort van de tempel van Ein Birbiya in een reliëf uit de tijd van Octavianus, de latere keizer Augustus.

waarin Toetoe als de belangrijkste god werd vereerd. Ahmed Fakhry had in Dachla een Griekse bouwinscriptie gevonden bij een bezoek aan de ruïnes van Ismant el-Kharab, waarin de naam van de god voorkwam, en inmiddels hebben opgravingen bevestigd dat de enige bekende tempel van Toetoe inderdaad hier heeft gestaan.

De ruïnes van Ismant el-Kharab zijn sinds 1981 met slechts enkele onderbrekingen opgegraven en bestudeerd door het Dakhleh Oasis Project, sinds 1986 door een team dat bijna geheel uit Australiërs bestaat, maar nu is ook

een viertal Nederlandse specialisten aan de opgraving verbonden. De ruïnes behoren toe aan het antieke stadje Kellis, dat tegen het einde van de vierde eeuw van onze jaartelling onder het zand verdween. Waarschijnlijk werd het door de bewoners opgegeven als een gevolg van de veelvuldige zandverstuivingen die ook de bronnen onbruikbaar moeten hebben gemaakt. Het resultaat is een Pompeï van de Sahara, of eigenlijk is het beter vergelijkbaar met de stadjes die in de woestijn rondom de Fajoem oase zijn opgegraven. De Fajoem-steden bleken van onschatbare waarde te zijn voor onze kennis van het leven in Grieks-Romeins Egypte, omdat er ontelbare papyrusdocumenten werden aangetroffen die in het woestijnzand bewaard waren gebleven. De bewoners van Kellis hebben een vergelijkbare schat aan documenten in hun huizen achtergelaten. In de drie huizen van het stadje die nu geheel zijn blootgelegd zijn vele persoonlijke brieven gevonden en contracten en zelfs teksten van literaire en religieuze aard. Ik zal me hier tot de tempel van Kellis beperken, die tegelijkertijd met deze huizen werd opgegraven.

De aanwezigheid van de tempel werd door geen van de vroege reizigers opgemerkt en dat is niet verwonderlijk, aangezien het stenen hoofdgebouw van de tempel grotendeels is verwoest en beroofd. De stenen waren ongetwijfeld tot nut van latere generaties, die daarmee misschien hun waterputten hebben verstevigd. De vloer en een enkele laag stenen is het enige wat nog van onder het zand te voorschijn kwam (zie fig. 4). Het is slechts een kleine tempel geweest, veel kleiner dan Ein Birbiya maar wel voorzien van een contratempel. De enige versiering was aangebracht op de poorten van de tempel, op de fragmenten die daarvan resten staan de goden Toetoe en Neith afgebeeld.

Het was belangrijk om de stenen tempel, hoe schamel de overblijfselen ook waren, geheel op te graven, omdat er nog vele resten van de originele tempelinrichting bewaard waren gebleven tussen het puin. Fragmenten van een serie beeldjes, waarvan het merendeel ooit met bladgoud bedekt was geweest, werden gevonden en verder altaren en houten onderdelen van rijk versierde schrijnen die de cultusbeeldjes van de goden zullen hebben bevat. Er zijn in Egypte slechts weinig tempels waarin nog zoveel resten van de oorspronkelijke inventaris konden worden opgegraven en gedocumenteerd. De vergelijkbare tempels in de Fajoem waren voor het merendeel reeds door de lokale bevolking geplunderd voordat de archeologen er kwamen.

Met behulp van de munten die bij de opgraving te voorschijn kwamen kan de bouw van de tempel van Toetoe ruwweg in de eerste eeuw n.Chr. gedateerd worden. De enige zekere datering die tot dusver is aangetroffen noemt keizer Antoninus Pius (138 tot 161 n.Chr.) in wiens naam verbouwingswerkzaamheden aan de tempel werden uitgevoerd. De oudste delen

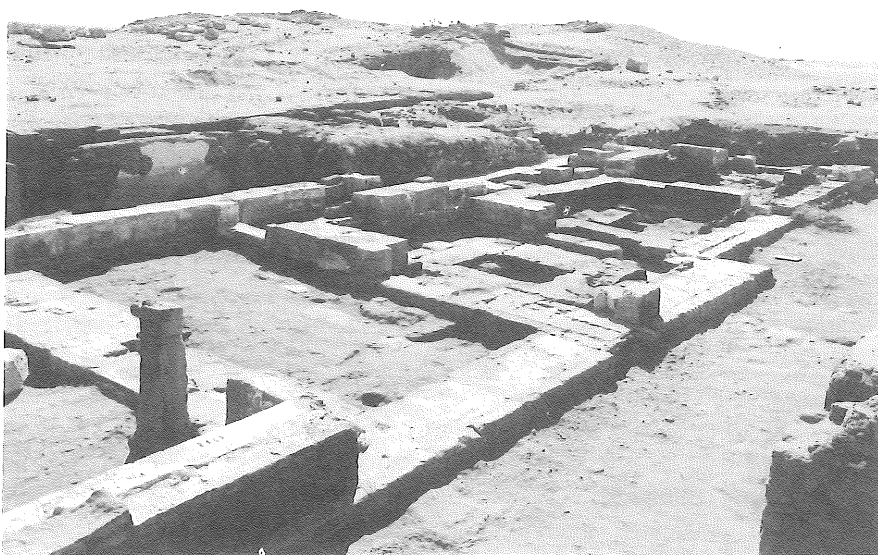

Fig. 4. De stenen tempel van Kellis na voltooiing van de opgravingen in 1992. Te zien zijn de resten van de binnenste vertrekken en de contratempel.

van het bouwwerk zijn daarom beslist van vóór deze tijd. Waarschijnlijk heeft de tempel tot in de vierde eeuw als zodanig gefunctioneerd, waarna het een andere, wereldlijke, functie heeft gekregen. Niet lang daarna werd Kellis door haar bewoners verlaten.

De unieke omstandigheden in Kellis, waar in het droge zand zoveel bewaard is gebleven, hebben ook een ander onderdeel van de tempel behouden, dat overal elders is verdwenen. Het is bekend dat de tempels in Egypte meestal waren omringd door heiligdommen van secundair belang, die vaak in tichelsteen waren opgericht. Soms waren deze van meet af aan bedoeld als onderdeel van een tempelcomplex, waarvan elk heiligdom een specifieke rituele rol vervulde ten opzichte van de hoofdtempel. Een voorbeeld hiervan is de *mammisi*, waar in het bijzonder de geboorte van een god werd gevierd. Soms ook waren er kleinere kapellen bij een tempel, gebouwd als een geschenk voor een bepaalde god of een groep goden van een vermogende particulier. In Kellis waren niet minder dan vier secundaire kapellen aanwezig rondom de stenen tempel. Deze waren van tichelsteen en ze zijn om die reden

nooit afgebroken zoals de stenen tempel, maar ze verdwenen onder het zand in de toestand waarin ze achtergelaten waren.

De grootste en belangrijkste kapel was nauw verbonden met de hoofdtempel, en had zelfs grotere afmetingen dan deze. Waarschijnlijk had de kapel een duidelijke functie in de cultus van de goden Toetoe en Neith, al is de precieze rol ervan nog niet duidelijk. Van de oorspronkelijke decoratie zijn nog vele resten bewaard die een antwoord op dergelijke vragen kunnen bevatten. De opgravingen in de kapel zijn nog in volle gang.

Deze kapel had een eenvoudige plattegrond met slechts twee opeenvolgende ruimtes. De binnenste ruimte was het heiligdom, dat twaalf meter lang was en vijf meter breed. Als dak was er een groot gewelf van tichelstenen dat de vijf meter van de kamer overspande, en dat zelf tot ongeveer vijf meter hoogte moet hebben gestaan. Het gehele interieur was met pleisterwerk bedekt, dat beschilderd was in twee verschillende artistieke stijlen. Een hoge lambrizing van ongeveer twee meter hoogte was geheel geschilderd in de Romeinse stijl, met een geometrisch motief in verschillende kleuren en versierd met wijnranken en vogels. Daarboven begonnen de schilderijen in de traditionele stijl van de Egyptische tempels, met lange processies van godenfiguren en priesters die gaven brengen naar Toetoe en Neith. Het is paradoxaal dat veel van deze schilderijen juist bewaard zijn gebleven omdat het gewelf van de kapel uiteindelijk is ingestort! Nadat Kellis was verlaten heeft zich een hoeveelheid zand verzameld op de vloer van de kapel en toen het pleisterwerk naar beneden kwam is het blijven liggen op het zand zonder dat er veel verloren is gegaan (zie fig. 5). In het droge zand hebben grote stukken van het gewelf hun oorspronkelijke vrolijke kleuren behouden.

Het opgraven en vooral het reconstrueren van de duizenden stukjes van deze puzzel in pleisterwerk zal nog jaren werk vergen. De kwaliteit van de schilderijen en de informatie die ze bevatten over Neith en over de nog wat schimmige figuur van Toetoe laten er echter geen twijfel over bestaan dat alle moeite wat dat betreft beloond zal worden. Ook de gedachte dat de kapel als bouwwerk uniek is in Egypte benadruk ik nogmaals. Beschilderd pleisterwerk is bijzonder kwetsbaar en het heeft normaal geen lang leven wanneer het is blootgesteld aan weer en wind. Alleen in de beschermde omgeving van een rotsgraf of, zoals in Kellis, in droog zand hebben de kleuren een kans om de millennia te doorstaan.

De inscripties die tot dusver gevonden zijn in de schilderijen noemen de goden die in Dachla werden vereerd, zoals Amon, Moet, Thoth, en ook Amon-nacht van Ein Birbiya, samen met een groot aantal goden die bekend zijn uit andere delen van Egypte. Een nieuwe verschijning is de godin

Fig. 5. De beschilderde kapel in Kellis, die naast de stenen tempel ligt. Het gewelf is in de oudheid ingestort en goed bewaard gebleven in het zand. De foto werd genomen tijdens de opgravingen van de kapel in 1992.

Tapshay die samen met Toetoe wordt afgebeeld. De lokale religieuze voorstellingen op de tempels in Dachla blijken net zo complex te zijn als die in de Nijlvallei in de Romeinse periode. Ook uit de papyrusdocumenten uit Kellis is al wel gebleken dat de afgelegenheid van het gebied geen automatische weerslag had in de lokale cultuur. De schilderijen in de openbare gebouwen, de literatuur die werd gelezen, en de religieuze denkbeelden in Dachla zijn alle direct gerelateerd aan de heersende ideeën in de Nijlvallei. Het is aardig om te beseffen dat Kellis misschien nog niet zo'n gekke stad was om in te leven.

De tempel van Amon-Re in Deir el-Haggar

In 1992 is het Dakhleh Oasis Project opgravingen begonnen in de derde stenen tempel in Dachla, die van Deir el-Haggar. Zoals in het bovenstaande vermeld, was deze tempel al sinds Edmonstone bekend en bezocht. De expeditie van Rohlf's had het heiligdom achterin de tempel uitgegraven en een deel van de tempelreliëfs is ook al eens in een boek gepubliceerd. Ook Ahmed Fakhry negeerde de tempel niet; hij heeft de originele ingang ervan bloot-

Fig. 6. Reliëf uit de tijd van keizer Domitianus, die hier wordt getoond terwijl hij in de rol van farao offergaven aanbiedt aan Amon-Re en Moet van Deir el-Haggar. Het reliëf bevindt zich op de voorzijde van de poort in de omheiningsmuur van Deir el-Haggar waar het werd opgegraven in 1992.

gelegd. De bekendheid van het monument had ook zijn schaduwzijde, want het trok de aandacht van vandalen die tussen 1966 en 1968 niet minder dan tweeëndertig fragmenten van reliëfs uit de muren wisten te zagen. Het is nooit meer gelukt om die fragmenten te achterhalen.

De tempel van Deir el-Haggar was één van de laatste tempels in Egypte die nog grotendeels begraven lagen in zand en puin. Het moet worden toegegeven dat dit zijn romantische aspecten had, maar het toenemende bezoekersaantal in de oase dwingt nu tot maatregelen. Vele stenen liggen los en het beklimmen van de hoge puinhopen in de vertrekken van de tempel was niet zonder risico voor de bezoeker én voor het bouwwerk zelf. Natuurlijk is er daarnaast ook een wetenschappelijke nieuwsgierigheid, om te weten te komen wat er onder het puin nog bewaard is gebleven.

Als eerste onderdeel werd in 1992 de monumentale poort blootgelegd in de omheiningsmuur van de tempel. Deze zandstenen poort is zwaar verweerd, maar sporen van reliëfs waren nog zichtbaar en het oorspronkelijke kalf van de poort lag nog op zijn plaats. Na het weggraven van ongeveer twee meter stuifzand kwamen de onderste registers van de reliëfdecoratie intact te

voorschijn. Ze bleken de (weliswaar beschadigde) naam van keizer Domitianus (81 tot 96 n.Chr.) te bevatten, die zelf in de gedaante van farao wordt getoond aan weerszijden van de doorgang terwijl hij offert aan de goden van de tempel (zie fig. 6). Het interieur van de tempel was ook gedeeltelijk onder deze keizer tot stand gekomen, niet lang na de aanvang van de bouwwerkzaamheden die waarschijnlijk in de regering van Nero (54 tot 68 n.Chr.) gedateerd moet worden.

De tempel was gewijd aan Amon-Re van Karnak en enkele andere goden. De onderste registers zijn de „blikvangers” in de decoratie van een poort, daarom hebben de Egyptenaren deze plaatsen altijd gebruikt om de belangrijkste goden af te beelden. In het geval van de toegangspoort in Deir el-Haggar was dat toch nog een verassing, omdat één van deze godenfiguren niet Amon-Re afbeeldt, maar Min van Achmim. Binnen in de tempel beelden de reliëfs op de deurposten altijd een vorm van Amon af, en misschien moeten we Min daarom hier ook wel opvatten als een bijzondere vorm van Amon. Deze goden werden elders wel vaker met elkaar geassocieerd. Op de achterzijde van de poort werden zes vruchtbaarheidsfiguren aangetroffen in reliëf.

Het gebied tussen de poort en de tempel was al door Ahmed Fakhry onderzocht, maar een groot altaar en enkele sfinxen waren nog achtergebleven in het zand. De belangrijkste opgave was nu om de grote „pronaos” te ontruimen, de eerste zaal van de tempel die door zuilen met bloemenkapitelen verbonden door halfhoge tussenmuurtjes werd omgeven. Deze zaal was gevuld met zand waarin gigantische blokken zandsteen van de oorspronkelijke dakbedekking van de zaal rustten. Met de oud-Egyptische methode, dat wil zeggen met grote aantallen handkrachten, is het uiteindelijk gelukt om alle grote blokken veilig naar buiten te manoeuvreren. Daarna onthulde de meters dikke laag stuifzand de prachtig bewaard gebleven reliëfs op de achtermuur van de pronaos, die nog waren bedekt met hun originele pleisterlaag en beschildering. Het onderwerp is hier weer voornamelijk de god Amon-Re, samen met Moet en Chonsoe, de goden van Thebe die in deze regio misschien al sinds de tijd van het Nieuwe Rijk werden vereerd. De naam van dit gebied, in het uiterste westen van de oase Dachla, verschijnt namelijk al in Egyptische teksten uit de 18e dynastie als de naam van een wijnbouwgebied.

Conclusie

In de komende jaren zullen de hier besproken tempels verder worden uitgegraven en er wordt gewerkt aan de publicatie van alle reliëfs en de teksten op de muren. Langzaam maar zeker lijkt zo de geschiedenis van Dachla weer tot leven te komen na een zeer lange periode van vergetelheid.

Het werk van archeologen, papyrologen, egyptologen en mogelijk nog vele anderen zal uiteindelijk leiden tot onze hernieuwde kennismaking met de culturele rijkdommen van dit gebied. Op dit moment is het met name Dachla dat in dit opzicht van zich doet spreken vanwege de hausse in activiteiten in deze oase, maar ook van de andere oasen zoals Charga en Bahariya zal in de toekomst nog veel verwacht kunnen worden, omdat de omstandigheden er in principe niet veel anders zijn dan in Dachla.

Ik hoop dat ik met het bovenstaande heb duidelijk gemaakt dat er hier in deze uithoek van Egypte nog belangrijke delen van de oud-Egyptische cultuur bewaard gebleven zijn. De opgravingen onthullen er veel nieuw materiaal van verschillende aard en kwaliteit waarvan we tot voor kort zelfs het bestaan niet hadden vermoed.

Literatuur

- Het Dakhleh Oasis Project publiceert regelmatig rapporten in het tijdschrift *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities* (Toronto), vanaf nr. IX (1978). De expeditie staat onder leiding van Anthony J. MILLS.
- Een gedeeltelijke en enigszins onnauwkeurige publicatie van de tempelreliëfs in Deir el-Haggar is te vinden in: H.E. WINLOCK, *Ed-Dakhleh Oasis: Journal of a Camel Trip Made in 1908* (New York 1936), waarin ook veel andere informatie over Dachla staat.
- Regelmatig is over de Franse opgravingen bij Balat in Dachla gerapporteerd in het tijdschrift *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* (Cairo), vanaf nr. 78 (1978), waarin ook de Franse opgravingen in de oase Charga, in de Romeinse stad Doush, worden beschreven. Voorts is in 1986 een serie publicaties gestart onder de titel *Balat*, in de reeks *Fouilles de l'Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire* (Cairo).
- De resultaten van Ahmed Fakhry's activiteiten in Dachla zijn nu gedeeltelijk gepubliceerd in een rijk geïllustreerd overzicht: *Denkmäler der Oase Dachla: Aus dem Nachlass von Ahmed Fakhry*, door J. OSING e.a., (Mainz 1982; Archäologische Veröffentlichungen).
- Wat betreft de geschiedenis van de oasen vóór de Grieks-Romeinse periode is veel materiaal verzameld door Lisa GIDDY, *Egyptian Oases: Bahariya, Dakhla, Farafra and Kharga During Pharaonic Times* (Warminster 1987). De Grieks-Romeinse tijd in de oasen, in het bijzonder de papyrusdocumenten uit die tijd, is het onderwerp van: Guy WAGNER, *Les Oasis d'Égypte à l'époque grecque, romaine et byzantine d'après les documents grecs* (Cairo 1987; Bibliothèque d'Étude).
- Over de veelzijdigheid van de cultuur in Egypte in de Romeinse periode is een goede inleiding geschreven door Jan QUAEGBEUR, „Aspecten van de Romeinse aanwezigheid in het land van de farao's”, in: *Phoenix* 26,2 (1980) 106-131.

EEN „NIEUWE” ARAMESE TEKST UIT ELEPHANTINE

M. FOLMER

Nieuwe tekstvondsten zijn meestal het resultaat van archeologisch veldwerk, maar helaas soms ook het gevolg van illegale schatgraverij. Dit nieuwe materiaal wordt soms voortvarend gepubliceerd, maar helaas gebeurt dat ook maar al te vaak vele jaren na dato, soms pas na decennia. Hoewel het in zo'n geval eigenlijk niet meer om een nieuwe tekst gaat, „nieuw” in de zin van „onlangs gevonden”, zal deze tekst toch als zodanig worden beschreven en ervaren.

Met de „nieuwe” tekst die hier wordt besproken is het heel anders gesteld. Het is een tekst die door archeologen is gevonden, prompt is gepubliceerd, maar waar recent onderzoek een geheel nieuwe tekst aan heeft toegevoegd. Het gaat om de zogenaamde Aḥiqartekst, die in het begin van deze eeuw door Duitse archeologen werd gevonden op het eiland Elephantine, een eiland in de Nijl in Opper-Egypte tegenover Aswan. Op dit eiland was in de vijfde eeuw voor onze jaartelling, de tijd van de Achaemenidische heerschappij over het Nabije Oosten, een judees garnizoen gestationeerd. Archeologische arbeid en illegale speurtoezicht op het eiland hebben vele Aramese papyri en ostraca van deze militaire kolonie naar boven gehaald. Aramees, een belangrijke Semitische taal, nauw verwant aan het Hebreeuws, had een belangrijke status in de Achaemenidische tijd, het was de taal van de Perzische koninklijke kanselarij, maar ook elders in het rijk en in andere maatschappelijke kringen werd het Aramees gebruikt als schrijftaal.

De papyri met de Aḥiqartekst werden spoedig na de vondst gepubliceerd door Eduard SACHAU in *Aramäische Papyrus und Ostraca aus einer jüdischen Militärkolonie zu Elephantine* (1911). Het is de enige literaire tekst onder de Aramese papyri die op het eiland zijn gevonden. Het omvat de geschiedenis en de spreken van de wijze Aḥiqar, die een belangrijke functie bekleedde aan het hof van de Assyrische koningen Sennacherib en Esarhaddon. De geschiedenis van deze Aḥiqar en zijn spreken zijn bekend uit talloze latere versies, waaronder een Syrische, een Armeense en een Arabische. Deze versies geven een belangrijke aanvulling op de geschiedenis van Aḥiqar zoals deze uit de tekst uit Elephantine naar voren komt, want de versie uit Elephantine, de oudste die bekend is, is zeer beschadigd. Slechts enkele regels van de vertelling zijn compleet.

Het verhaal van Aḥiqar, adviseur en zegeldrager onder Sennacherib (704-681) en diens zoon Esarhaddon (680-669) gaat als volgt. Aḥiqar, zelf kinder-

loos gebleven, adopteert zijn neef Nadin en geeft hem onderricht in de door hem verworven wijsheid (dit zijn de spreuken). Na de voltooiing van zijn opleiding volgt Nadin Aḥiqar op. Na enige tijd begint Nadin een lastercampagne tegen zijn oom, hij zou een complot tegen de koning hebben beraamd. Aḥiqar wordt ter dood veroordeeld, maar de man die met de uitvoering van de straf is belast, een zekere Nabûšumiškun, brengt Aḥiqar in veiligheid, omdat hij zelf in het verleden door Aḥiqar is gered. Na enige tijd krijgt de koning natuurlijk spijt van zijn veroordeling. Maar, Aḥiqar blijkt nog in leven te zijn en wordt vervolgens in zijn eer hersteld. Dit laatste deel van het verhaal blijkt niet meer uit de tekst uit Elephantine, omdat deze op dit punt geheel verloren is gegaan.

De versie uit Elephantine van de vertelling en de spreuken is geschreven op 11 vellen papyrus, met een totaal van 14 kolommen (drie vellen hebben n.l. dubbele kolommen). Over de volgorde van de vellen met slechts een kolom bestaat grote onenigheid onder de diverse geleerden. In een belangrijke uitgave van de tekst, die van COWLEY, volgen de spreuken, kolommen 6 t/m 14, op de vertelling, kolommen 1 t/m 5. De volgorde van COWLEY is veelal gevolgd door andere onderzoekers. De Franse geleerde GRELOT daarentegen, die een mooie vertaling heeft gemaakt van de tekst, heeft de vorm van een raamvertelling bepleit, waardoor het eerste deel van de vertelling, kolom 1, zou worden gevolgd door de spreuken, kolommen 6,7,8,9,10,11,12,13 en 14, en tenslotte zou worden afgesloten met het tweede deel van de vertelling, kolommen 2,3,4 en 5. Tenslotte heeft onlangs de Duitse geleerde KOTSIEPPER een geheel nieuwe volgorde voor de kolommen met de spreuken voorgesteld. Aan deze discussie is nu op een beslissende wijze een einde gekomen.

Men weet al sinds de vondst in het begin van deze eeuw dat de papyrus waarop de versie van Aḥiqar uit Elephantine geschreven is een palimpsest is, dat wil zeggen een papyrus die opnieuw is gebruikt nadat de oude tekst enigszins was weggeschrapt. Dit gebeurde regelmatig in de oudheid, want papyrus was schaars en dus kostbaar. SACHAU, de geleerde die de Aḥiqartekst uit Elephantine heeft gepubliceerd, heeft al geprobeerd deze onderliggende tekst te lezen, maar kwam niet verder dan de lezing van enige woorden. LINDENBERGER maakte in de jaren zeventig met behulp van geavanceerde technieken nieuwe foto's, maar slaagde er niet in iets substantieels aan SACHAU's observaties toe te voegen.

In de overtuiging dat een lezing van de onderliggende tekst beslissend zou kunnen zijn voor de definitieve vaststelling van de volgorde van de kolommen en mogelijk ook voor de datering van de Aḥiqartekst uit Elephantine, begonnen de Israëliische geleerden B. PORTEN en A. YARDENI, bekend o.m. door hun nieuwe uitgave van het complete corpus van Aramese teksten uit de

Achaemenidische tijd, een nieuw onderzoek van de onderliggende tekst. De originele tekst, die zich in Berlijn en in Caïro bevindt, werd met behulp van een supervergrootglas en infraroodfoto's getekend door Ada YARDENI, een uiterst bekwame paleografe.

Het resultaat van het onderzoek is verbluffend. De onderliggende tekst is op beide zijden van de papyrus geschreven en blijkt een totaal van 71 kolommen te omvatten, vele tientallen meer dan de Ahiqartekst, die slecht 14 kolommen telt. Dit grote verschil is te verklaren uit het feit dat de Ahiqartekst maar op een zijde van de vellen is geschreven en veel bredere kolommen heeft. De nieuwe tekst is hiermee de langste Aramese tekst uit de Achaemenidische tijd.

De onderliggende tekst is een administratieve tekst die over een periode van 10 maanden aankomst en vertrek van Griekse en Egyptische schepen in een Egyptische haven (overigens niet Elephantine) registreert, compleet met hun lading, de naam van de kapitein en de datum. De datum is natuurlijk van groot belang voor de datering van de Ahiqartekst. De teksten spreken van het jaar 11 van een niet nader genoemde koning, die volgens PORTEN geïdentificeerd moet worden als koning Xerxes, wiens elfde regeringsjaar samenviel met het jaar 475 voor onze jaartelling. De lading van de schepen is zeer divers, b.v. wijn uit Sidon uit het jaar 11, een soort Beaujolais Primeur dus, en uit het jaar 10, en verder o.m. ijzer, cederhout en natron, een grondstof die in Egypte werd gebruikt bij het vervaardigen van balsem.

Als deze administratieve tekst inderdaad in het jaar 475 geschreven is dan betekent dat in ieder geval voor de versie van de Ahiqartekst uit Elephantine dat deze na 475 is opgeschreven. Over het ontstaan van het literaire kunstwerk als zodanig zegt dit natuurlijk niets, dat kan al geruime tijd eerder gestalte hebben gekregen, in ieder geval na de regering van koning Esarhad-don die van 680 tot 669 regeerde en in de vertelling wordt genoemd. Overigens is men het er op grond van taalkundige overwegingen tegenwoordig in wetenschappelijke kringen vrijwel over eens dat de vertelling en de spreuken los van elkaar zijn ontstaan en dat de spreuken mogelijk al eerder hun schriftelijke neerslag hebben gekregen dan de vertelling (LINDENBERGER kwam op grond van een taalkundig onderzoek uit op een datering van 700 of iets eerder voor de spreuken).

De opzienbarende ontcijfering van het palimpsest heeft in ieder geval belangrijke gevolgen voor de volgorde van de kolommen van de Ahiqartekst. De volgorde van de kolommen met spreuken is totaal anders dan wat er tot nog toe is voorgesteld door verschillende onderzoekers. De volgorde van de kolommen met de vertelling lag absoluut gezien natuurlijk altijd al vast,

gezien de interne logica van het verhaal, alleen is nu komen vast te staan hoe deze zich verhoudt ten opzichte van de spreuken.

De wetenschappelijke wereld wacht met spanning de officiële publicatie van de onderliggende tekst af, een publicatie die naar verwachting vele vragen zal beantwoorden.

Literatuur

„Captain Mikkos sails once more”, *Jerusalem Post* 15 mei 1992.

COWLEY, A., *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1923.

GRELOT, P., *Documents araméennes d'Égypte*, Paris 1972.

KOTSIEPPER, I., *Die Sprache der Aḥiqarsprüche*, Berlijn 1990.

LINDENBERGER, J.M., *The Aramaic Proverbs of Aḥiqar*, Baltimore 1983.

SACHAU, E., *Aramäische Papyrus und Ostraka aus einer jüdischen Militär-Kolonie zu Elephantine*, Leipzig 1911.

MESOPOTAMIË - SYRIË

NIEUWE TEKSTPUBLICATIES

W.H. VAN SOLDT

Ten gevolge van de Golfoorlog en de nasleep daarvan zijn op archaeologisch gebied de activiteiten in Iraq enige jaren gering geweest. Er valt daarom niet veel nieuws te melden uit dit deel van het Oude Nabije Oosten. Archaeologisch nieuws over opgravingen in Syrië zal in een komend nummer van *Phœnix* gebracht worden. We zullen hier enkele nieuwe tekstpublicaties de revue laten passeren.

Ugarit: een nieuw archief.

In 1971, aan het eind van de opgravingscampagne van dat jaar, kwam een herder bij de opgravingsleiding met een tablet dat hij ergens op de *tell* gevonden had. Toen hem gevraagd werd waar hij zijn vondst gedaan had, bracht hij de opgravers naar een plek waar slechts enkele jaren eerder een nieuw betonnen gebouw verzezen was. In de grond die ten behoeve van de fundamenteën van het gebouw was verplaatst had hij het tablet ontdekt (Fig. 1). In 1973 besloot men de opgeworpen heuvel grondig te onderzoeken en nadat er toestemming van het Syrische leger verkregen was (het gebouw had een militaire bestemming) kon men beginnen. Pas toen bijna alle grond verplaatst was, kwamen de voorwerpen die men zocht tevoorschijn: enkele stukken aardewerk, een paar gouden oorringen en vooral een behoorlijk aantal kleitabletten, in totaal 68 tabletten en 51 fragmenten. Twaalf van de tabletten bevatten teksten in het inheemse alfabetische schrift, de rest Akkadische teksten. Beide groepen hebben door voorlopige publicaties al ruim de aandacht getrokken. De publicatie waar alle teksten nu in verzameld zijn, is *Une bibliothèque au sud de la ville — les textes de la 34e campagne (1973)*, Ras Shamra-Ougarit (RSO) 7, Parijs 1991 van P. BORDREUIL en anderen.

Eerst zullen we een blik werpen op de Akkadische teksten. Wat in deze groep opvalt, is dat er zoveel brieven bij zijn en dan met name brieven van en aan koningen. Deze teksten zijn niet in het koninklijk paleis gevonden maar in, wat eens was, een privé-huis. Nu is dit niets nieuws: de meeste brieven van en aan de koning van Ugarit werden niet in het paleis maar in gewone huizen gevonden en men krijgt de indruk dat de hoge ambtenaren die in deze huizen woonden gedeeltelijk vanuit hun huis de correspondentie voerden. Hier enkele teksten in vertaling:

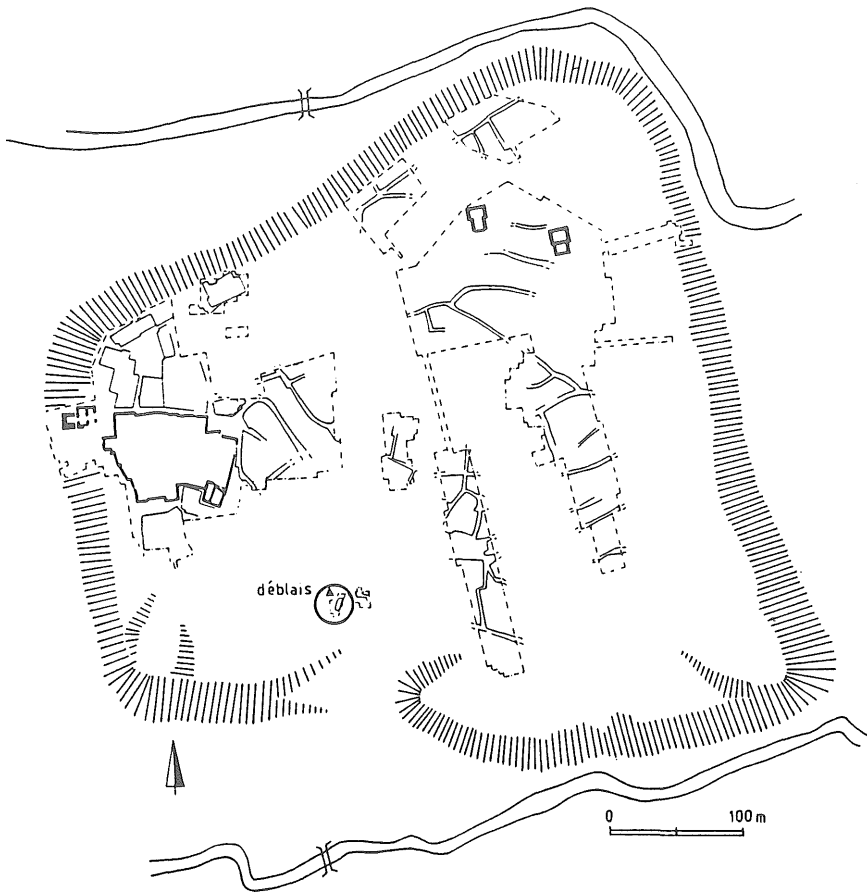

Fig. 1. Tell Ras Shamra (Ugarit), stand van de opgraving in 1990. Links met vette lijn het koninklijk paleis, rechtsboven de tempels van Baäl en Dagan. De tabletten van 1973 zijn gevonden aan de zuidkant van de tell (het driehoekje in de cirkel). Naar: P. BORDREUIL e.a., *Une bibliothèque au sud de la ville*, Ras Shamra-Ougarit 7, 10.

Klachten van de koning (van Karkemisj, de directe 'chef' van de Ugaritische koning) over cadeaux en manschappen voor de Hittitische koning:

"Zo zegt de koning. Spreek tot de koning van Ugarit: Het ga jou goed. Wat jij me schreef: 'Mijn expeditieleger bevindt zich in Mukisj (ten N. van Ugarit)', je expeditieleger bevindt zich niet in Mukisj, maar ze zijn in Apsuna! En je strijdswagens, waar je over schreef, het zijn domoren (nl. de bemanning) en de paarden zijn veel te mager! ... (deels kapotte tekst)... Jij hebt goede wagenstrijders gekregen, die nu bij jou verblijven, en mij stuur je een stel domoren! Er is er maar één bij hen die deugt: Milku-na'mu." (rest minder duidelijk) (RSO 7, no. 6).

“Zo zegt de koning. Spreek tot de koning van Ugarit: Het ga jou goed. In verband met de bode die je naar Hatti gestuurd hebt: de geschenken die je aan de hooggeplaatsten hebt laten brengen zijn veel te klein. Heb ik soms tegen jou gezegd: ‘Laat de geschenken die je aan de hooggeplaatsten laat brengen maar klein zijn’? Heb ik je niet zo geschreven: ‘Laat een extra geschenk aan de *tuppalnuru* brengen’, maar nadat je verzuimd had hem het extra geschenk te laten brengen, heb je hem maar helemaal geen geschenk gestuurd dat hem toekomt! Waarom doe je zo? Als je me niet vertrouwt, laat men dan maar het houten tablet (met het verdrag) aan jou voorlezen dat men mij heeft laten brengen. Hoe heeft men trouwens in de tijd van je vader, die bovendien schoonzoon van Zijne Majesteit (de Hittitische koning) was, hem behandeld in Hakpisja en Kizzuwatna vanwege de geschenken? Heeft men niet zijn dienaren gekneveld? Misschien heeft men om mijnentwil ditmaal niets tegen je dienaren ondernomen, maar doe zo niet nog een tweede keer! (RSO 7, no. 7).

De geschenken die de koning van Ugarit moest laten bezorgen bij het Hittitische hof waren nauwkeurig omschreven in de verschillende verdragen die aan het begin van de Hittitische overheersing gesloten waren. Men kon daar dus altijd op teruggrijpen.

De volgende tekst heeft te maken met de Zeevolkeren, die aan het begin van de twaalfde eeuw beginnen de kusten van de Levant onveilig te maken (zie *Phœnix* 36, 1990, 28f. en *Schrijvend Verleden* 94f.). De koning waar in de tekst over gesproken wordt, is waarschijnlijk Ammurapi, de laatste koning van Ugarit, die op zeer jonge leeftijd op de troon gekomen moet zijn (zie regel 6).

Brief van de Hittitische koning:

“Zo zegt Zijne Majesteit, de grote koning. Spreek tot de prefect (van Ugarit): Zie, de koning bij jou, jouw heer, is nog jong, hij weet nog niets! Ik, Zijne Majesteit, had hem een opdracht gegeven in verband met Ibnadusju, die de Sjikalaïeten — die op schepen wonen — hadden ontvoerd. Hierbij stuur ik Nirga’ili, die bij mij *kartappu* is, met een opdracht naar je toe. Jij moet Ibnadusju, die de Sjikalaïeten ontvoerd hadden, naar mij toesturen. Ik zal hem ondervragen over het land Sjikila. Daarna mag hij weer naar Ugarit terugkeren.” (RSO 7, no. 12).

Een interessante vraag die direct sterk de aandacht heeft getrokken (de tekst werd al in 1978 in een tijdschrift gepubliceerd), is wat precies het land Sjikila of Sjikala was. Men is geneigd het te verbinden met de Skls die in Egyptische bronnen voorkomen en daar onder de Zeevolkeren gerekend worden. Dat er werkelijk een verband met het eiland Sicilië zou bestaan, zoals door sommigen is geopperd, kan vooralsnog niet bewezen worden.

Andere brieven, soms aan de prefect van Ugarit, stammen uit andere Syrische steden zoals Qadesj (waar in de 13e eeuw de slag tussen Hittieten en Egyptenaren plaatsvond), Usjnatu (eertijds een vazal van Ugarit), Beiroet en

Sidon. Van interesse is een klein archief bestaande uit brieven van een zekere Dagan-ba'lu, waarschijnlijk afkomstig uit Ugarit, die zich in de stad Emar aan de Eufraat blijkt op te houden. Hij schrijft aan zijn broers (collega's?) in Ugarit.

Brief van Dagan-ba'lu, kort na zijn aankomst in Emar:

Spreek tot Sjipti-Ba'lu, mijn grote broer: zo zegt Dagan-ba'lu. Mogen de goden van Ugarit, Ea, de gēerde heer, en de goden van Emar jouw leven en het leven van de dochter des konings, je echtgenote, zeer goed beschermen. Moge jijzelf de koning jouw heer zijn toegewijd en mogen de ogen des konings jou opmerken tussen je gelijken. Zie, ik ben in Emar aangekomen en met mij en jouw slaaf en slavin is alles zeer wel. Schrijf me hoe het daar met jou gaat. Als je bode komt, moet mijn broeder hem olie en een groot en goed linnen gewaad laten brengen. Schrijf me of je een goede boog wenst, dan wil ik een goede boog halen en aan jou laten brengen. Hierbij laat ik mijn broeder twee schepels ...planten brengen.” (RSO 7, no. 30).

Interessant zijn verder twee brieven die uit Mesopotamië afkomstig zijn, één uit Babylonië (RSO 7, no. 39) en één uit de omgeving van Mari. Beide brieven getuigen van de banden die ook met dit deel van het Nabije Oosten bestonden. De eerste brief is geschreven door een zekere Adad-sjuma-iddina, een veel voorkomende naam in het Babylonië van deze tijd, de naam in de tweede brief is deels kapot, maar van belang zijn de goden die door de afzender worden aangeropen: “Adad, Dagan, en Utul-miri, de grote goden van het land van Mari mogen het leven van mijn heer beschermen”. Vooral Utul-miri is interessant, omdat het hier ongetwijfeld om de oude naam Itur-Mer gaat, de naam van de stadsgod van Mari in de oudbabylonische tijd. Blijkbaar had men in deze tijd de naam verbasterd tot Utul-Miri, “Herder van Miri (= Mari)”. Hoewel de stad na de verwoesting door koning Hammurabi nooit meer was opgebouwd, leefde de naam blijkbaar toch voort in later tijd.

Tenslotte wil ik van de Akkadische teksten nog de fraaie brief vermelden die al in 1982 was gepubliceerd, maar die nu door dezelfde schrijfster opnieuw bewerkt is (RSO 7, no. 46). Het gaat om een brief aan de koning van Ugarit, waarschijnlijk aan Ibiranu, die regeerde rond 1225 v. Chr. De naam van de afzender is deels afgebroken, maar men neemt over het algemeen aan dat het om de Assyrische koning Salmanassar I gaat, hoewel een synchronisme Ibiranu — Salmanassar I niet eenvoudig to verklaren is. De tekst beschrijft zeer uitvoerig hoe de Assyrische koning in een gewapend treffen de Hittitische koning Tudhalija IV versloeg bij de stad Nihrija, ergens in het grensgebied van Assyrië en Hatti. Waarschijnlijk hebben we van Hittitische zijde over deze nederlaag ook een bericht, al is de tekst die dit noemt erg kapot.

Tenslotte zij hier nog een kort tekstje genoemd dat een opsomming geeft van schepen met de respectieve eigenaren. Het opschrift is nogal curieus:

“Schepen van de koning van Karkemisch die zeer oud zijn en niet meer in staat zijn ergens heen te gaan.”

Het gaat blijkbaar om schepen die uit de vaart zijn genomen. Omdat Karkemisch aan de Eufraat lag en geen zeehaven had, kan men de gevolgtrekking maken dat in Ugarit blijkbaar een contingent schepen van de stad Karkemisch gestationeerd was.

De alfabetische teksten zijn voor het merendeel van administratieve aard. Er is echter ook een lange brief van de koning van Ugarit aan zijn moeder (de koningin-moeder had, evenals dit in Hatti het geval was, te Ugarit een belangrijke status), waarin sprake is van een dochter van de koning van Amurru. Mogelijk houdt de tekst verband met de zaak van de echtgenote van koning Ammisjtamru II, die zijn vrouw na scheiding terugzond naar Amurru, naar haar familie (zie *Schrijvend Verleden* 150f.).

Verreweg de belangrijkste alfabetische tekst is echter no. 90 in deze bundel, een tekst die sedert haar verschijnen in 1975 onderwerp van studie in tal van artikelen en boeken is geweest. De tekst noemt zichzelf een “Document betreffende het offer voor de ‘schaduwen’ (nl. de gestorven voorouders)”. Eerst worden de zogenaamde Refaïm aangeroepen, de geesten der gestorven voorouders der koningen, vervolgens worden enkele koningen ook met name genoemd: Ammisjtamru en Niqmaddu. Om welke van de vele het hier gaat is niet duidelijk. Ook de koningstroon en de voetenbank worden bij het ritueel betrokken en worden gedacht te wenen om de gestorven koning. Na een oproep aan de zonnegodin volgen aanwijzingen voor het offeren en de tekst besluit met een zegewens voor de regerende vorst Ammurapi en diens (groot?)moeder koningin Tharjelli:

“Vrede zij met Ammurapi, en vrede zij met zijn huis. Vrede zij met Tharjelli en vrede zij met haar huis. Vrede zij met Ugarit, vrede zij met haar poorten!”

Een nieuwe uitgave van astrologische rapporten.

Eind vorig jaar verscheen het boek *Astrological Reports to Assyrian Kings* van de hand van de Oostenrijkse assyrioloog H. HUNGER. Het is deel 8 in de serie *State Archives of Assyria*, en bevat een nieuwe uitgave van alle nu bekende astrologische rapporten.

In de Nieuw-Assyrische tijd was de koningen er veel aan gelegen de toekomst te kennen. Met dit doel lieten zij zich door allerlei specialisten op de hoogte houden van de voortekenen die op hun leven en loopbaan betrekking hadden. Met name de tekenen aan de hemel, de astrologische omina, waren van grote waarde. Men kon immers de slechte voortekenen, zoals een maansverduistering, voorspellen en dus op tijd passende maatregelen nemen

Fig. 2. Een rapport van de astroloog Munnabitu uit ca. 675 v. Chr. De tekst zegt dat de wake (dag- of nacht-) aanleiding tot bezorgdheid geeft en vermeldt na de streep de naam van Munnabitu. Naar: H. HUNGER, *Astrological Reports to Assyrian Kings*, State Archives of Assyria 8, pl. VIII, no. 322.

(zie ook *Phœnix* 35, 1989, 40f.). De rapporten die de verschillende astrologen door het hele land aan de koning uitbrachten zijn in dit boek opnieuw bewerkt en vertaald. Het gaat bij deze tekstjes vaak om citaten uit de grote astrologische serie *Enuma Anu Enlil*, die alle kennis op het gebied van de hemelomina voor die tijd vergaarde en dus een astrologisch handboek was. Men kon, na een bepaald teken te hebben waargenomen, dit handboek raadplegen en vervolgens de koning van de uitslag op de hoogte stellen. Vaak bevatten zij ook de datum en de naam van de afzender (fig. 2). Door dit laatste weten we dan ook de namen van een aantal van deze astrologen. De periode die door hen bestreken wordt is 680 tot 649 v. Chr., met een uitschieter uit 709.

Ik zal hier enkele voorbeelden van rapporten geven.

“Als de maan laat is buiten zijn normale schema en niet zichtbaar wordt: aanval van een heersende stad. Hij gaat onder op de 15e dag en wordt met de zon waargenomen op de 16e dag.

Als Mars rond een planeet blijft draaien: de gerst wordt duur. Als het sterrenbeeld De Raaf het pad van de zon bereikt: de handel neemt af; andere uitleg: er zal geklaag zijn.

Dit zijn woorden die betrekking hebben op Akkad (Assyrië). Mars bleef op 10° afstand van Saturnus, hij kwam niet dichterbij en bereikte hem niet. I heb toch het omen gecopieerd. Wat doet het ertoe? Laat het betreffende *namburbi*-ritueel uitgevoerd worden.

(hier volgen nog enkele citaten). Van Balasî. (No. 82; 669 v. Chr.).

Het volgende rapport vermeldt een teken dat we uit de serie *Enuma Anu Enlil* kennen:

Enuma Anu Enlil 28:80, "Als in de maand Nisan de zon 's-morgens door een halo is omgeven: er komt een vloed die waterjuffers meevoert".

Rapport: "Als de zon opkomt en voortgaat: de koning der wereld (de Ass. koning) zal een lange regeringsduur hebben. Als in de maand Nisan de zon 's-morgens door een halo is omgeven: in die maand komt er een vloed, andere uitleg: het zal regenen.

Dit is in een teken van Jupiter; de rest van de woorden zijn als het teken en betreffen regen en vloed." (No. 69; 671 v. Chr.).

Rapport dat waarschuwt voor een maansverduistering:

"Ik schreef aan de koning, mijn heer, als volgt: 'De maan zal verduisterd worden.' Het zal niet voorbijgaan, maar plaatsvinden. Er is echter voorspoed voor de koning, mijn heer, bij het plaatsvinden van deze verduistering: De maand Ijjar betekent Elam, de 14e dag betekent Elam, de ochtendwake betekent Elam. Maand, dag en wake wijzen alle op Elam. Dat het donker onderging wijst op het eind van de dynastie van het Westland. Het Westland wordt samen met Elam getroffen; de dynastie van het Westland komt tot een eind. Van Nadinu." (No. 487; 649 v. Chr.).

De verduistering kan dus zo worden geïnterpreteerd dat hij niet voor de Assyrische koning, maar voor diens vijanden kwalijke gevolgen heeft.

Het boek is ook voor de belangstellende leek goed toegankelijk. Er is een beknopte inleiding en achterin is een thematische index opgenomen. Alle teksten hebben de vertaling direct naast de translitteratie.

ANATOLIË

EEN NIEUW ARCHIEF IN MAŞAT-HÖYÜK

F.A. TIERKSTRA

Tekstvondsten buiten de Hettitische hoofdstad

In het actualiteitennummer van vorig jaar werd u op de hoogte gebracht van de verrassende vondsten die de laatste jaren aan het licht gekomen zijn bij opgravingsexpedities onder leiding van de Duitse archeoloog PETER NEVE in de Hettitische hoofdstad Hattuša. Vooral de vondst van een grote Hurritisch-Hettitische bilingue en een geheel onbeschadigd bronzen tablet zijn werkelijk spectaculair te noemen. Echter ook buiten de Hettitische hoofdstad zijn tijdens Turkse opgravingsexpedities de laatste jaren mooie tekstvondsten gedaan. Zo is bij het Turkse dorpje Maşat (fig. 1) in de periode 1973 tot 1981 een archief van 116 kleitabletten opgegraven. Deze teksten zijn in 1991 gepubliceerd. Bij het Turkse plaatsje Ortaköy —grofweg halverwege Boğazköy en Maşat— zijn in 1991 alleen al 2000 tabletten gevonden. Van de opgraving in Ortaköy verwacht men in de Hettitologische wereld veel. In komende afleveringen van *Phœnix* zult u hier ongetwijfeld meer over horen. Nu we zeker weten dat het spijkerschrift in Anatolië ook buiten de Hettitische hoofdstad gebruikt werd, ligt het in de lijn der verwachting dat ook op andere plaatsen in het voormalige Hettitische kerngebied spijkerschriftteksten gevonden zullen worden. In dit nummer staat de tekstvondst in Maşat-Höyük centraal.

De tell Maşat-Höyük

Maşat-Höyük is de naam van een grote tell vlakbij het Turkse dorpje Maşat. De locale bevolking noemt deze heuvel Höyük-Tepe (*höyük* is het Turkse woord voor ruïne-heuvel en ook *tepe* betekent heuvel). Maşat-Höyük ligt 312 km ten noordoosten van Ankara en 150 km ten noordoosten van Boğazköy, het Turkse dorp bij de Hettitische hoofdstad Hattuša (fig. 1). De vlakte van Maşat is een vruchtbaar gebied, omgeven door hoge en rijk beboste bergen. Vanaf 1973 worden hier opgravingsexpedities gehouden. De opgraving staat onder leiding van de Turkse archeoloog T. ÖZGÜÇ. De vroegste archeologische vondsten stammen uit de Vroege Bronstijd (2500-2000). De bloeiperiode van Maşat-Höyük ligt echter in de Hettitische periode.

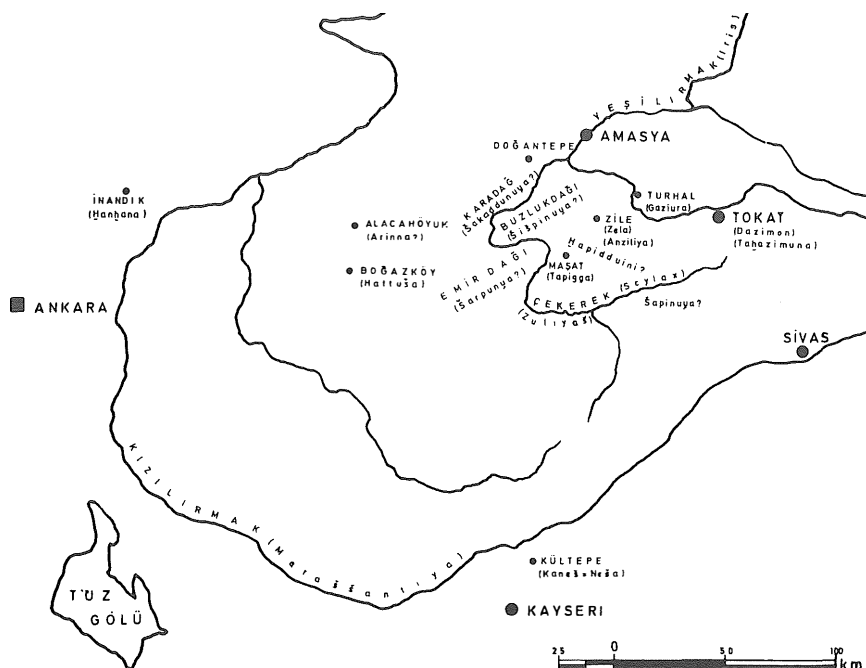

Fig. 1. Kaart van het kerngebied van het Hettitische Rijk
(uit S. ALP, *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, afb. 1).

In deze tijd werd er zowel beneden langs de hellingen als bovenop de heuvel gebouwd. Met de ineenstorting van het Hettietenrijk (ca. 1200 v. Chr.) heeft ook Maşat-Höyük zijn beste tijd gehad. In de Phrygische periode (8e-4e eeuw v. Chr.) wordt alleen de top van de citadel nog bewoond. In Hellenistische, Romeinse, Byzantijnse en Turkse tijd is Maşat-Höyük niet meer bewoond geweest.

De Hettitische periode van Maşat-Höyük (ca 1850-1200 v. Chr.)

Maşat-Höyük is gedurende meer dan zes eeuwen door Hettieten bewoond geweest. De Hettitische periode op de tell is vertegenwoordigd met vijf bouwlagen. De oudste laag (laag V) stamt uit de tijd van de Assyrische handelskolonies in Anatolië. Uit de periode van de Assyrische handelsvestigingen zijn geen teksten in het Hettitisch overgeleverd, maar wel grote hoeveelheden teksten van de Assyrische kooplieden in hun eigen taal. Uit de analyse van het namenmateriaal van deze teksten blijkt duidelijk dat het merendeel van de bevolking in deze tijd van Indo-europese origine was en de taal sprak die wij tegenwoordig Hettitisch noemen.

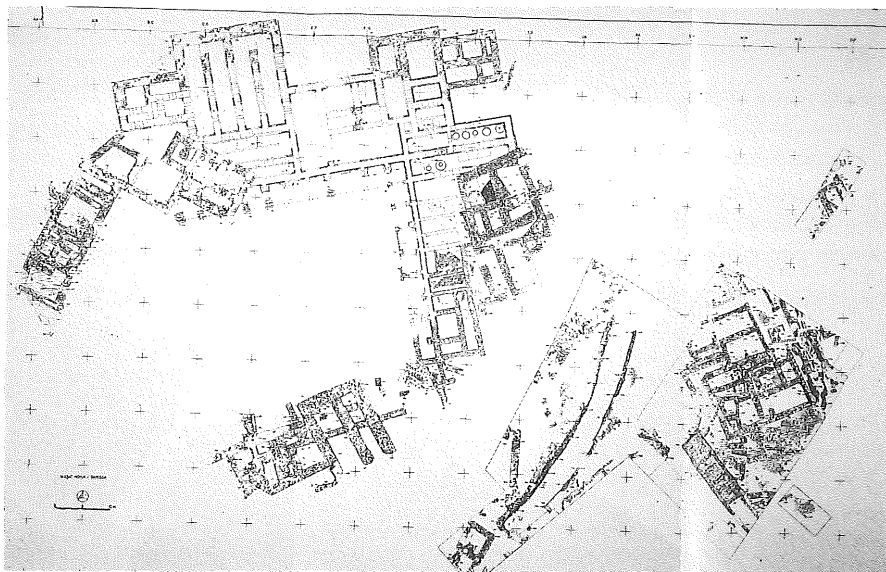

Fig. 2. Plattegrond van het paleis op de citadel

(uit T. ÖZGÜÇ, *Maşat Höyük II. A Hittite center northeast of Boğazköy*, kaart 3).

De hierop volgende bebouwingslaag (IV a-b) dateert uit de periode van het Oudhettitische Rijk (17e - 16e eeuw v. Chr.). Bij de opgraving werd duidelijk dat in deze tijd de benedenstad al een aardige omvang had. Het ligt erg voor de hand om aan te nemen dat ook de top van de citadel in deze tijd bewoond werd. Men weet echter niet zeker of onder het grote paleis van de volgende bebouwingslaag (laag III) resten van bebouwing uit deze periode aanwezig zijn.

De eerste monumentale bouwwerken stammen uit de Middelhettitische periode (ca 1435-1350: laag III). Op de citadel verrijst in deze tijd een groot paleizencomplex. Op de terrassen aan de oost en zuidoostzijde van de heuvel, die met elkaar de benedenstad vormen, is een grote tempel gebouwd. Ook in de Hettitische hoofdstad Hattuša heeft men een paleis op de citadel opgegraven en een tempel in de benedenstad. Het paleis uit Maşat-Höyük is echter ouder dan de vroegste resten van een paleis op de citadel van de hoofdstad. Ook de grote tempel in de benedenstad van Hattuša is van latere datum dan de tempel in de benedenstad van Maşat-Höyük. Volgens de opgravingsleider ÖZGÜÇ is het paleis overduidelijk het resultaat van één groots opgezet bouwproject. De plattegrond van het paleis is typisch Anatolisch (fig. 2). Alle vertrekken van dit gebouwencomplex komen uit op een grote, met zuilen-collonades omgeven, onoverdekte, centrale hof. Het paleis had meerdere

Fig. 3. Grote voorraadpotten in een archiefruimte van het paleis
(uit T. ÖZGÜÇ, *Maşat Höyük II. A Hittite center northeast of Boğazköy*, plaat C)

verdiepingen (volgens ÖZGÜÇ zelfs drie). De kelderruimtes van de onderste verdieping dienden hoofdzakelijk als opslagruimtes. In een van deze voorraadruimtes zijn grote, 2 meter hoge voorraadpotten gevonden (fig. 3). Soortgelijke grote potten heeft men ook in de opslagruimtes van de grote tempel in Hattuša aangetroffen. Deze gigantische voorraadpotten doen sterk denken aan de *pythoi* van de Kretenzische paleizen, zoals bv. in het paleis in Knossos. Ook uit de in Maşat-Höyük gevonden teksten blijkt heel duidelijk dat het paleis naast een politieke en juridische functie ook een belangrijke economische taak had. Zo vinden we tussen de teksten lijsten van personen en goederen en in de brieven wordt ook herhaaldelijk gesproken over de distributie van graan, de controle vanuit het paleis op het bewerken van de grond en het zaaien van graan. In twee van deze kelderruimtes is in 1975 het gros van de kleitabletten van Maşat-Höyük gevonden. Deze tabletten stonden hoogstwaarschijnlijk keurig geordend op houten schappen in een archief-ruimte op de bovenverdieping. Toen het paleis van laag III door een hevige brand vernietigd werd, zijn deze tabletten naar beneden gevallen en door elkaar heen in de voorraadkamers van de kelder terecht gekomen. De tempel

van de benedenstad bestond eveneens uit rechthoekige ruimtes rondom een centrale hof. De tempel is gelijktijdig met het paleis door brand verwoest.

Na de verwoesting van de oude stad van laag III heeft koning Šuppiluliuma I (ca 1350-1320) de stad opnieuw opgebouwd en met andere monumentale gebouwen uitgebreid (laag II). In deze laag is een kleitablet terechtgekomen dat op grond van de tekenvormen zeker uit laag III afkomstig is. In laag II is ook een zegel van Šuppiluliuma I gevonden.

De jongste laag van Maşat-Höyük (laag Ia-b) laat zich in de dertiende eeuw dateren. Anders dan bij de Hettitische hoofdstad zijn er in het Maşat-Höyük van de 13e eeuw geen nieuwe grote bouwprojecten meer ondernomen. In 1981 is in deze jongste laag een mythologische tekst gevonden. Op grond van de tekenvormen weten we zeker dat dit tablet uit deze Jonghettitische laag afkomstig is en niet bij de andere Maşat-teksten hoort. Maşat-Höyük is tot aan de ondergang van het Nieuwe Rijk van de Hettieten bewoond geweest. Omstreeks 1200 v. Chr. wordt ook de laatste Hettitische bewoningslaag door een brand vernietigd.

De teksten van Maşat-Höyük

Men is op het idee gekomen om in Maşat-Höyük te gaan graven, nadat er in 1943 bij toeval een kleitablet gevonden werd op de oppervlakte van de tell. Dit tablet is in 1945 al gepubliceerd door de hettitoloog Güterbock, die weggevlucht uit Duitsland op dat moment in Turkije verbleef. In de opgravingscampagnes tussen 1973 en 1981 werden 116 teksten gevonden. Met inbegrip van de in 1943 reeds gevonden brief bestaat het Maşat-archief uit 98 brieven, 18 inventaristeksten en 1 mythologische tekst. Op de mythologische tekst uit laag I na zijn alle kleitabletten afkomstig uit de Middelhettitische periode (laag III). Door de vondst van een zegelafdruk weten we zelfs dat de teksten geschreven zijn tijdens de regering van koning Tuḫaliya II (ca 1380-1350). Deze Tuḫaliya was de vader van Šuppiluliuma I.

In 1991 zijn de teksten uit Maşat-Höyük door de Turkse Hettitoloog ALP in tekstcopie gepubliceerd. In een apart deel biedt ALP een translitteratie en een vertaling van de in Maşat-Höyük gevonden brieven. Jammer genoeg heeft ALP de in 1943 gevonden brief niet in deze editie opgenomen. Van de in Maşat-Höyük gevonden teksten zijn de brieven verreweg het interessantst.

De Maşat-brieven

De helft van de brieven zijn afkomstig van de Hettitische koning en gericht aan hoge ambtenaren in de provinciestad Maşat-Höyük. De term ambtenaren wordt hier gebruikt voor hoge functionarissen van de Hettitische koning op

administratief, bestuurlijk en militair vlak. Brieven van ambtenaren in Maşat-Höyük aan de Hettitische koning zijn er nauwelijks: in totaal slechts zes. Vanwege het geringe aantal ligt het voor de hand om aan te nemen dat er van de uitgaande post als regel geen copieën werden gemaakt. ALP denkt dat deze zes brieven aan de Hettitische koning in Maşat-Höyük aangetroffen zijn, omdat ze nooit verstuurd zijn: Vlak voor de ondergang van het paleis geschreven, zouden de brieven bij een plotselinge evacuatie in de haast daar achtergelaten zijn. Bij deze gedachtengang gaat ALP ervan uit dat de Hettitische koning voortdurend in Hattuša was. Door anderen is een minder spectaculaire verklaring geopperd: de Hettitische koning was wellicht aanwezig in Maşat-Höyük op het moment dat hij deze brieven ontving. Mede gezien het feit dat er in Maşat-Höyük zo'n groot paleis was, is het helemaal niet onaantrekkelijk om aan te nemen dat de Hettitische koning daar af en toe verbleef, bijvoorbeeld wanneer hij door zijn rijksg gebied reisde. De andere helft van de Maşat-brieven bestaat uit de onderlinge correspondentie van de ambtenaren in Maşat-Höyük.

Doordat de brieven van functionarissen in Maşat-Höyük aan de koning grotendeels ontbreken, is slechts één kant van de koninklijke correspondentie aan ons bekend. Gelukkig bestond in deze brieven de vaste gewoonte om na de aanhef eerst letterlijk te citeren uit de brief waar de koning op reageert. Hierna volgt dan steeds het antwoord van de Hettitische koning. Op deze manier kan ook de moderne lezer enigszins volgen waar de brief precies over gaat. Voorbeelden van in Maşat-Höyük geschreven brieven aan de koning zou je eigenlijk in de Hettitische hoofdstad verwachten. Er is in ieder geval één brief die wel eens uit Maşat-Höyük afkomstig zou kunnen zijn.

Uit de aanhef van de brieven kan men opmaken wie het hoogst in rang is. Degene die de hoogste positie heeft wordt altijd het eerst genoemd. Dit geldt bij uitstek voor de koning zelf. Bij personen met gelijke rang is het waarschijnlijk de regel dat de afzender zichzelf eerst noemt. Terwijl de Hettitische koning in zijn brieven altijd met de deur in huis valt, beginnen de brieven van de ambtenaren onderling met uitgebreide begroetingsformules.

In vele gevallen volgt op een officiële brief op hetzelfde kleitablet nog een persoonlijke brief van de schrijver van de afzender aan de schrijver van de geadresseerde. In deze privé-briefjes doen de schrijvers allerlei verzoeken om personeel, runderen, wapens. Uit deze toegevoegde persoonlijke brieven blijkt heel duidelijk dat schrijvers een belangrijke positie innamen binnen het Hettitische ambtenarenapparaat. Soms richt een schrijver van een brief zich ook rechtstreeks tot de geadresseerde in verband met zijn eigen zaakjes. Het toevoegen van deze „postscriptum” brieven is een typisch Hettitische schrijfgewoonte. Een beroemd voorbeeld is de vervolgbrief van een van de twee

Amarna-brieven, die in het Hettitisch gesteld zijn. In deze brief vraagt de schrijver van de koning van Arzawa aan de schrijver van de Egyptische farao om toch vooral altijd in het Hettitisch (en niet in het Akkadisch) te antwoorden. Grappig genoeg is er nu juist een Maşat-brief, waarin het Hoofd van de Schrijvers in een postscriptum aan de schrijver van de ontvanger vraagt om over een bepaalde kwestie in het Babylonisch te antwoorden.

Uit het leven van de schrijver Tarḫunmiya

De Maşat-brieven bieden niet alleen gegevens over de ambtenaren in Maşat-Höyük, maar voor het eerst worden we uitgebreider geïnformeerd over het leven van een privé-persoon in Ḫattuša. Tarḫunmiya is een schrijver uit de hofkring van de Hettitische koning. Van de in Ḫattuša gestationeerde schrijvers wordt hij het vaakst genoemd. Uit de Maşat-brieven krijgen we het volgende beeld van het leven van Tarḫunmiya:

De ouders van Tarḫunmiya —Pallana en Manni— woonden in Maşat-Höyük, alwaar Pallana een hoge ambtelijke functie bekleedde. Zelf had hij een huis in Maşat-Höyük, waar hij zich ernstig zorgen over maakte. In een postscriptumbrief vraagt Tarḫunmiya zelfs aan Ḫimuili, de persoon die in Maşat-Höyük samen met een zekere Kaššu de hoogste functionaris was, om een wacht voor zijn huis te plaatsen om het tegen de inwoners van de stad te beschermen. Deze aanval van volkswoede was mogelijk veroorzaakt door het feit dat Tarḫunmiya weigerde bepaalde belastingachtige verplichtingen tegenover de gemeenschap of de stad na te komen. In ieder geval was Tarḫunmiya hierover in een rechtszaak gewikkeld. Het feit dat Tarḫunmiya rustig Ḫimuili, toch niet de eerste de beste, durft in te schakelen om voor hem te bemiddelen in privé-aangelegenheden zegt wel iets over zijn positie aan het hof. Even verderop in dezelfde vervolgbrief is het Tarḫunmiya die aan Ḫimuili belooft om een bepaalde kwestie, die te maken heeft met paarden en wagens, zelf aan de Hettitische koning voor te leggen. In een andere brief (fig. 4) wordt de kwestie Tarḫunmiya door een andere hoffunctionaris aan de orde gesteld:

„Aldus (spreekt) Šarpa

Spreek aldus tot Zalumanni en Huilli:

‘Zie, wat die kwestie van het huis van Tarḫunmiya betreft,
waarover ik jullie al eerder op een houten tablet geschreven heb,
hou jullie ogen gericht op het huis van Tarḫunmiya.

Beslis (nu) eveneens die rechtszaak voor hem en breng die in orde’”

Even verderop zegt Šarpa:

„Hij (= Tarḫunmiya) heeft als volgt tot mij gesproken:

‘UDU-šiwalli bespant de wagen en breekt hem vervolgens stuk’

Laat hij (= UDU-šiwalli) die wagen dan ook weer voor hem
in orde maken”

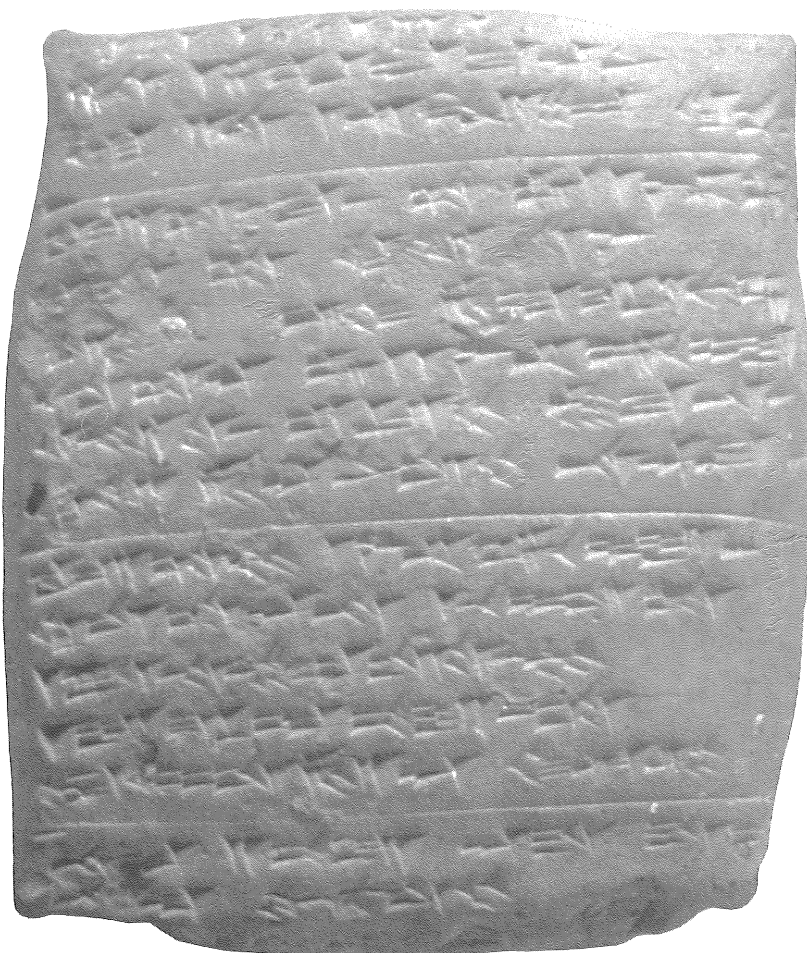

Fig. 4. Middelhettitische Mašatbrief
(uit S. ALP, *Hethitische Briefe aus Mašat-Höyük*, voorpagina).

Uit deze brief blijkt duidelijk dat de kwestie van dat huis van Tarḫunmiya zo belangrijk is, dat andere ambtenaren uit Ḫattuša zich er mee bemoeien. Verder bekleedde Tarḫunmiya blijkbaar niet alleen een hoge positie binnen het ambtenarenapparaat, maar was hij ook zo vermogend dat hij zich een paard en wagen kon veroorloven. De vraag of onze schrijver bij al zijn andere ambtelijke taken nog wel tijd had om zelf de griffel ter hand te nemen, of dat hij daar ook vriendjes voor had, laat zich makkelijk beantwoorden. Er is een vervolgbrief waarin Tarḫunmiya aan een andere schrijver die in Mašat-Höyük werkzaam was, vraagt om hem een stylus toe te sturen.

Maşat en de Kaška nomaden

In de Maşat-brieven wordt veelvuldig gesproken over zaken als de bewaking van het grensgebied, het aanvoeren van versterkingen, het mobiliseren van troepen en het sturen van verspieders. Uit de brieven blijkt ook heel duidelijk tegen wie deze militaire acties gericht waren. Verspreid over het gebied ten zuiden van de Zwarte Zee woonden groepen nomaden die de Hettieten Kaška noemden. Deze Kaška staken herhaaldelijk de grens over om plundertochten te ondernemen. Nu was al bekend dat juist in de Middelhettitische periode de Hettieten grote delen van hun territorium aan invallende Kaška prijs hebben moeten geven. Een voorganger van koning Tuthaliya II heeft zelfs geprobeerd om verdragen met de Kaška te sluiten. Het probleem hierbij was echter dat de Kaška zelf geen eenheid vormden, maar bestonden uit onderling rivaliserende groepen. Noch militaire acties noch het sluiten van verdragen met groepen Kaška hebben tegen het geweld van de Kaška mogen baten. Nog tijdens de regering van Tuthaliya II worden de hoofdstad Ḫattuša en laag III van Maşat-Höyük door de Kaška verwoest.

De locatie van Maşat

Of Maşat-Höyük werkelijk aan de grens van het Hettitische rijk lag is niet met zekerheid te zeggen, maar uit de brieven blijkt wel dat het in het grensgebied lag. Bij de opgravingen in Maşat-Höyük zijn geen resten van muren rondom de stad aangetroffen, die je bij een grensplaats wel zou verwachten. Daar staat weer tegenover dat het paleis op de citadel wel van stevige muren voorzien was. Als men aanneemt dat Maşat-Höyük aan de grens van het Hettietenrijk lag, dan betekent dat wel dat de noordgrens van het rijk in deze periode wel erg zuidelijk lag. De geleerden zijn het er nog niet over eens welke Hettitische stad met de tell Maşat-Höyük geïdentificeerd kan worden. Alp is ervan overtuigd dat Maşat-Höyük het Hettitische Tapigga is, maar er zijn hele aantrekkelijke andere mogelijkheden.

Literatuur

- S. ALP, 'Maşathöyük. A. Philologisch' in *Reallexikon der Assyriologie*, Band 7, lieferung 5/6, 1989.
- S. ALP, *Hethitische Keilschrifttafeln aus Maşat-Höyük* (Ankara 1991).
- S. ALP, *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*. (Ankara 1991).
- H.G. GÜTERBOCK, 'Ein Hethitischer Brief aus Masat bei Zile', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II/3, 1944, 389-405
- Th.P.J. VAN DEN HOUT, 'Het geheim van de smid. Recente opgravingen in de Hettitische hoofdstad', *Phoenix* 38, 1, 32-46.

- T. ÖZGÜÇ, *Excavations at Maşat Höyük and investigations in its vicinity* (Ankara 1978).
- T. ÖZGÜÇ, 'Maşathöyük. B. Archaeologisch' in *Reallexikon der Assyriologie*, Band 7, Lieferung 5/6, 1989.
- T. ÖZGÜÇ, *Maşat Höyük II. A Hittite center northeast of Boğazköy* (Ankara 1991).

BOEKENNIEUWS

Egypte

JANE B. SELLERS, *The Death of Gods in Ancient Egypt* (London, Penguin Books, 1992; ISBN 0-14-015307-1; Pr. U.S.A. \$ 13.00).

Jane Sellers heeft zich zo'n zestig jaar beziggehouden met astronomie en oude beschavingen uit het Nabije Oosten. Het boek *Hamlet's Mill: An Essay on Myth and the Frame of Time* van G. DE SANTILLANA en H. VON DECHAND inspireerde haar tot het schrijven van dit werk, waarin zij tracht astronomische gegevens te relateren aan Egyptische mythologische verhalen. Zij maakt hierbij gebruik van astronomische vakliteratuur en data uit een astronomisch computerprogramma en van egyptologische vakliteratuur en door egyptologen bezorgde vertalingen van oud-Egyptische mythologische teksten.

De auteur gaat ervan uit dat neolithische hemelschouwers een markeringspunt aanbrachten halfweg tussen de twee uiterste horizonpunten van de rijzende zon (zomer en winter-solstitium). Wanneer de zon verscheen boven dit punt (of deze „alignement”) in samenhang met de herverschijsning van specifieke sterren van het sterrebeeld Orion, was dat aanleiding tot speciale ceremonieën.

Tegen 6700 v.C. was in Zuid-Egypte een eind gekomen aan de equinox-verschijnings van de sterren van Orion. Deze dramatische gebeurtenis is terug te vinden in mythologische teksten, met name in de veranderde functie van de god Orion-Osiris, die niet langer de opkomende zon aankondigt, maar plaatsneemt in de zonneboot. Na Orion werd Aldebaran de „aankondiger” totdat een vergelijkbaar dramatisch verlies plaatsvond tengevolge van de precessie, die ervoor zorgt dat na iedere tweeduizend jaar de zon in een volgend, meer westelijk gelegen sterrebeeld verrijst.

Dit verhaal van Osiris wordt wel genoemd „een prefiguratie van Christus”, maar naast diens dood en verrijzenis is er nog de geschiedenis van de strijd tussen Horus en Seth, en het afdalen door Horus naar de Onderwereld om het gehele oog aan Osiris te presenteren om hem het eeuwige leven te bezorgen.

De aanleiding tot het ontstaan van dit stuk mythologie vindt Sellers in de dramatische ervaring van zonne-eclipsen. Zij geeft een gedetailleerde beschrijving van de fases van een totale zonne-eclips: eerste contact, partiële fase, tweede contact (= begin van totaliteit), „Bally's Beads” (= kralensnoer van licht zichtbaar door de lagere maanvalleien) en het „Diamant Ring Effect”.

In de twee flitsen van de „Diamant Ring” ziet Sellers aanwijzingen voor de strijd tussen Horus en Seth: zij zouden respectievelijk het oog van Horus en de testikels van Seth (of de twee ogen van Horus) zijn. Hun strijd duurde volgens de overlevering tachtig jaren. SELLERS is op zoek gegaan via computervoorspelde zonne-eclipsen naar een 80-jarige cyclus waarin zonne-eclipsen te vinden zijn en kwam uit bij Aldebaran, begin 5e mill. v.C. Een ongebruikelijke hoeveelheid eclipsen vond — mogelijkerwijs — plaats tussen 4867 en 4787 v.C., een periode die het einde van een „kosmisch tijdperk” markeerde.

Om deze nieuwe en voor egyptologen zeer ongebruikelijke theorie te staven gebruikt de auteur zesendertig hoofdstukken waarin funeraire en religieuze tekstdelen uit de gehele Egyptische oudheid in vertaling worden gegeven en worden geïnterpreteerd als de verwerking en combinatie van de mysterieuze verschijnselen van precessie en zonne-eclips. Daartoe wordt een breed scala aan mythologische thema's aangeroerd. O.a. de veranderende rol en functie van Osiris en Horus, de verklaring van de „*djed*”zuil, het „verenigen der Beide Landen”, de totstandkoming van twee kalendersystemen, betekenis en uitvoering van het Sed-festival, en de Apisstier als vervanger van de koning voor een mogelijke „koningsmoord”.

Een overzicht van computervoorspelde zonne-eclipsen gedurende de egyptische oudheid wordt nader uitgewerkt om bepaalde historisch opvallende feiten te verklaren.

De auteur wordt gedreven door een groot enthousiasme — waarvoor zij zich regelmatig min of meer verontschuldigt — dat leidt tot ideeën die een geheel nieuwe kijk bieden op het ontstaan van mythes in het algemeen en die van Egypte in het bijzonder. In grote lijnen is die kijk verrassend en meeslepend, maar wanneer de auteur gaat proberen allerlei details uit religieuze teksten en gebruiken te verklaren vanuit puur kosmische verschijnselen, lijkt zij de plank nogal eens mis te slaan. De grote hoeveelheid details en thema's maken deze paperback, zeker voor leken, niet gemakkelijk te lezen. De enthousiaste en kundige schrijfstijl, en het eigen relativiseringsvermogen van de auteur, maken het echter tot een aanbevelingswaardig boek. Zeker voor diegenen die dreigen vast te roesten in oude gevestigde opvattingen.

Een ander boek, dat eveneens geboren lijkt uit een groot enthousiasme over leven en denken in het Oude Egypte is KLAAS D. SMELIK, *De Tweede Dood: een detective uit het Oude Egypte* (Baarn, Ten Have, 1992; ISBN 90-259-4513-9).

De auteur studeerde theologie, semitische en andere oudoosterse talen, oude geschiedenis en archeologie en is nu hoogleraar Oudtestamentische

vakken en Hebreeuws aan de Universitaire Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid in Brussel. Ook hier vormde een ander boek de aanleiding tot het schrijven van deze detective, namelijk het door de auteur vertaalde *Graven voor de farao* van J. ROMER, waarin hij kennismakte met de bewoners van het dorp Deir el-Medina. In deze detective hebben velen van de kunstenaars, hun opzichter, hun vrouwen en kinderen en de schrijvers van het dorp een rol gekregen. De meeste namen zijn de werkelijke oud-Egyptische namen en dat is voor de leek soms wat moeilijk om aan te wennen. Ook voor het overige heeft SMELIK zich nauwkeurig gehouden aan de gegevens over het dorp en haar inwoners, zoals die voornamelijk via teksten zijn overgeleverd. De intriges, ruzies en rechtzittingen spreken tot de verbeelding, de auteur heeft ze samengevoegd tot een zo waarheidsgetrouw mogelijk verhaal rondom de mysterieuze dood van Neferhotep, de intrigerende Paneb en de plichtsgetrouwe assistentschrijver Paser.

De consequentie van deze aanpak is dat het plot wat mager blijft, de spanning niet wordt opgevoerd, zoals in een echte „verzonden detective” en het verhaal zich soms traag voortbeweegt. Kortom, als „detective” niet erg geslaagd, maar als dorpskroniek een bijzonder sympathiek boek, dat de kijk op het gewone leven in Oud-Egypte een nieuwe impuls geeft.

A.A. LOOSE

Mesopotamië

Ditmaal een korte bespreking van een boek dat de redactie als recensie-exemplaar ontving. Het gaat om het kinderboek *De weg van de wind* van de schrijver HANS HAGEN (168 pp., Van Goor, Amsterdam 1992; ISBN 90-00-02900-7; prijs: f29,90). Het boek bevat het verhaal van Yarim, een jongen die in het oude Mesopotamië leefde in de stad Kisj. De tijd waarin het boek speelt is ongeveer het midden van het derde millennium voor Christus of, in de woorden van de schrijver, 4400 jaar geleden. Als koningin wordt de legendarische vorstin van Kisj Ku-Ba'u (tegenwoordig lezen we meestal Ku-Baba) ten tonele gevoerd. Yarim beleeft, zoals dat in een goed kinderboek hoort, allerlei avonturen, die hem helemaal tot aan de Indus brengen, de zetel van de cultuur van Mohenjo-Daro. Het boek is uitstekend geschreven en is ook voor ouderen boeiend. Aan het begin geeft de schrijver een korte inleiding en aan het eind verklarende lijsten van tekens en namen. Eigenlijk is het een vervolg op een ander boek over Yarim, dat pas verschenen is bij dezelfde uitgever: *Het gouden oog*. Voor dit boek mocht de schrijver de Zilveren Griffel in ontvangst nemen.

Bij het schrijven van het verhaal heeft HAGEN zich verzekerd van de hulp van enkele specialisten op het gebied van het oude Mesopotamië: D. MEIJER

voor de archaeologie en Th. KRISPIJN voor het spijkerschrift. Het resultaat is een verantwoord beeld van het oude Tweestromenland, al heeft de schrijver uiteraard veel details met fantasie moeten opvullen. Het enige wat deze lezer trof, was het gebruik van Amoritische persoonsnamen in het midden van het derde millennium, wat lijkt op een anachronisme. Het past echter niet het boek op dit soort zaken te beoordelen. Het is een prachtig geschreven verhaal over een jongen in het oude Mesopotamië, dat ik van harte kan aanbevelen.

W. H. VAN SOLDT

Anatolië

Binnen de Assyriologie bestaat er een zekere traditie en dus ook ervaring op het gebied van leermiddelen voor beginnende studenten. Ook als het gaat om het leren van Akkadisch in zelfstudie is er een keuze aan bevredigende tot zeer goede methodes geschreven in verschillende moderne talen. Met een veel jonger vak als de Hettitologie en de Anatolische talen is het op dat terrein minder goed gesteld. De jaren voor de tweede wereldoorlog gaven kort na publikatie van de eerste Hettitische grammatika van HROZNÝ in 1917 een kleine „hausse” in grammatika's te zien. Voor het engelstalige gebied was er de *Hittite Manual for Beginners* van GEORGE A. BARTON uit 1928 met grammatikale schets en een bescheiden selectie teksten in translitteratie en spijkerschrift, en de driedelige serie (grammatika, glossaar en bloemlezing) van EDGAR H. STURTEVANT (gedeeltelijk samen met GEORGE BECHTEL) vanaf 1931. Voor het duitstalige en waarschijnlijk meer algemeen Europese gebied is de naam van JOHANNES FRIEDRICH synoniem met het leren van Hettitisch. Zijn *Hethitisches Elementarbuch* (I. grammatika, II. bloemlezing van teksten in translitteratie) uit 1940 (herziene versie 1960) en *Hethitisches Keilschriftlesebuch* (I. bloemlezing in spijkerschrift, II. lijst van spijkerschrifttekens) uit 1960 worden — althans gedeeltelijk — nog gebruikt. Deze boeken hebben als enige van de bovengenoemde methodes de tand des tijds doorstaan. Daarnaast is het bekend, dat een aantal vakgenoten voor eigen gebruik op kollege zelf methodes geschreven hebben, maar die zijn nooit echt uitgegeven.

Omdat er in de Hettitologie vanzelfsprekend veel gebeurd is sinds die uitgaves, lijkt de tijd om weer nieuwe methodes te schrijven, die de verworvenheden van de laatste decennia opnemen, rijp. De eerste is weer een Amerikaanse: *Beginning Hittite* (Slavica Publishers, Columbus, Ohio — 1988 — \$ 16.95, ix + 218 pp.) van WARREN H. HELD†, WILLIAM R. SCHMALSTIEG en JANET E. GERTZ. De bedoeling van de auteurs is het gat te vullen, dat op engelstalig gebied voor het Hettitisch gevoeld werd en zij hebben hun werk expres zo elementair gehouden „that it can also be used by the student for self instruction without the aid of any teacher”. De methode is klassiek van opzet

in die zin, dat eerst het gehele grammatikale overzicht geboden wordt en daarna een viertal teksten. Deze teksten worden gegeven in spijkerschrift, translitteratie, een zeer letterlijke woord-voor-woord vertaling alsmede een vrijere weergave daarvan. Verder zijn er een glossaar, tekenlijst, bibliografie en indices. Helaas is het resultaat onbevredigend. Van de drie auteurs zijn alleen de eerste en laatste enigszins Hettitologisch onderlegd: Held echter stierf bij de voorbereidingen, terwijl Gertz er om die reden pas in een gevorderd stadium bijkwam. Alle drie de auteurs zijn bovendien van huis uit vooral taalvergelijkend en veel minder filologisch geïnteresseerd in het Hettitisch. Dit betekent, dat er veel fouten — vaak regelrechte blunders — en onnauwkeurigheden te bespeuren vallen. Natuurlijk hangt bv. Hett. *mekki* „veel, talrijk” etymologisch samen met Grieks *mega* „groot”, maar betekent beslist niet hetzelfde, zoals de auteurs denken. Het woord *pi-e-da-i* is niet de dativus-locativus van het zelfstandig naamwoord voor „plaats, plek”, maar een werkwoordsvorm „hij/zij brengt”. Didactisch is het m.i. ook niet aan te raden de „rijtjes” van verbuigingen en vervoegingen in een boek, dat op zelfstudie is gericht, zoals bv. bij *pi-e-da-i* alleen in translitteratie te geven. Op sommige punten (bv. bij het partikel *-kan*) worden bedenkelijke theorieën als onbetwist zonder verdere nuancering gegeven. Ook de weergave van spijkerschrifttekens laat veel te wensen over: zeer mechanisch en bovendien vaak grafisch zo onduidelijk, dat een beginner ze nauwelijks zal kunnen analyseren. Ook heeft men in een aantal gevallen niet de essentiële tekenvarianten (bv. AK, IK, LI) opgenomen, terwijl die wel in de gegeven tekstvoorbeelden gebruikt worden. Hier zal de beginner lang zoeken. Al met al lijkt de door de auteurs gesignaleerde leemte hiermee geenzins gevuld en is te hopen, dat dit op een betere wijze nogmaals geprobeerd zal worden.

Gelukkiger in dit opzicht is de poging van RUDOLF WERNER (m.m.v. van BARBARA LÜSCHER) om een inleiding te schrijven in het Hiërogllyphen-Luwisch: *Kleine Einführung ins Hieroglyphenluwische* (Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen — 1991 — DM 50.— xii + 101 pp.). Naast het spijkerschrift, uiteindelijk ontleend aan Mesopotamië, bedienden de Hettieten zich van een inheems ontwikkeld beeldschrift vooral gebruikt voor monumentale doeleinden en zegels. Met dit schrift noteerde men echter niet Hettitisch, maar het nauw verwante Luwisch. Terwijl het Hettitisch na de ineenstorting van het rijk kort na 1200 niet meer gebruikt werd, was dit wel het geval met het Luwisch en het bijhorende hiërogllyphische schrift in de zogenaamde neo-hettitische rijkjes in het zuid-oosten van Turkije en noord-Syrië. Op die manier beschikken we over een vrij groot korpus van zulke hiërogllyphische teksten uit het tweede en eerste millennium. De oudste tekst stamt van rond 1300, de jongste van rond 700 voor Christus. Zegels met dit schrift zijn nog

ouder: deze gaan in ieder geval terug tot ca. 1500 v.Chr. De teksten zijn over het algemeen historisch van karakter en daarom zeer interessant. De internationale groep onderzoekers, die zich met dit Hiërogllyphen-luwisch bezighoudt is klein, maar zeer actief en vooral in de laatste jaren is er enorme vooruitgang geboekt en een consensus bereikt, die een inleiding, zoals hier besproken, mogelijk maakt en in zekere zin ook rechtvaardigt.

De opzet van dit boekje is even bescheiden als moeilijk: niet bedoeld als handboek voor (beginnende) Hettitologen, maar als handreiking voor bv. oudtestamentici, classici, archeologen en anderen, die zich een idee van deze taal en dit schrift willen vormen. Dit betekent, dat voorkennis van bv. Hettitisch kennelijk niet voorondersteld wordt. Na een beknopte inleiding over de geschiedenis van het vak, het schrift en de Anatolische talen in het algemeen, beslaat de eigenlijke grammatika slechts uit 18 pagina's! Daarna volgen tekstvoorbeelden: zegels en inscripties in hiërogllyphen met translitteratie, vertaling en een korte bespreking. Het geheel wordt afgesloten door een tekenlijst, glossaar en indices.

In het onderwijs kan deze inleiding een heel nuttige rol vervullen als houvast voor de student, die anders gauw ontmoedigd kan raken door de verwarrende aanblik, die de verdere sekundaire literatuur biedt: er zijn nauwelijks handboeken, er werden tot voor zeer kort verschillende translitteratiesystemen gebezigd en de meeste discussies spelen zich in wetenschappelijke tijdschriften af, die zich om de beginner niet bekommeren. Voor zelfstudie lijkt dit boekje daarentegen veel minder geschikt: vertrouwdheid met het Hettitisch is dan absoluut gewenst. Zo wordt het verschijnsel van homofonie nauwelijks en het gebruik van indicering daarbij helemaal niet uitgelegd. De uitleg van het schriftsysteem over het algemeen is niet erg helder en de regels voor translitteratie wijken helaas op sommige punten weer af de consensus, die juist bereikt leek.

THEO VAN DEN HOUT

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch
Genootschap Ex Oriente Lux”

- 14, 17, 18, 22, 26. B. H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-V* (1963-1989; 773 p., 81 fig.) f200.—
Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht), de bezieling en de vorming (kiem, kiemkrachten, lichaam). (Deel IV, 224 p., los f65.—; deel V, 179 p., los f65.—).
16. J. HOFTHIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in Aramese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f25.—
Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateërs van Palmyra en van Hatra.
23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) f45.—
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezwerings, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezwerings, amuletten).
25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) f70.—
De egyptische lijkstaf was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstaven uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.
27. B. H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) f25.—
Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.
28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) f65.—
Een studie naar de aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespit op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.
29. M. J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) f65.—
Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.